

KECSKEMÉTI GÁBOR

A NYUGAT-EURÓPAI AKADÉMIAI TANULMÁNYOK
ÉS A MAGYARORSZÁGI RÁMIZMUS

STUDIES AT WESTERN EUROPEAN ACADEMIES AND THE HUNGARIAN RAMISM. Recent schools of the history of ideas do not study the „influence” of one outstanding personality primarily but more the way numerous thinkers receive and utilise elements of the sets of ideas connected to the name. It is especially true in the case of Petrus Ramus. The interpretation of Ramism is not feasible if we focus on exploring one coherent intention of the author (or several of them). It seems more fruitful to study the multi-faceted community of interpreters that was driven to hold certain positions by personal conviction, institutional needs, or confessional identity. These people found the suitable framework for asserting their positions in one or the other of the many processes of Ramism, that is, they connected their aspirations to paradigms that they believed to be Ramist.

His earliest acquaintances from Hungary and Transylvania met Ramus in Paris, several of them before his conversion to Protestantism (1561). Outlining these early connections poses no problem, since there are only a handful of Hungarians who had personal connection to him. All of them are members of the humanist elite, professional philologists.

The influence of Ramus that came from the German academic world to Hungary and Transylvania seems far more important than the sporadic and haphazard personal connections. These influences are much more multitudinous, because they grow out of the system of connections organically embedded in the studies of Hungarian youngsters at foreign universities. Obviously, Ramus could affect Hungarian and Transylvanian young people by this way only after his reception in Germany started to take shape. This means that this aspect of the processes can be discussed beginning with the 1570s. Early traces are sporadic, and a deeper, systemic influence on thinking and history of ideas in Hungary and Transylvania by Ramism is relevant only from the early 17th century.

A magyarországi és erdélyi ráimizmus történetének áttekintésébe úgy érdemes belefogni, ha szem előtt tartjuk Sachiko Kusukawa figyelmeztetését. Szerinte az újabb eszmetörténeti iskolák nem annyira egy kiemelkedő személyiség „hatásának” történetét tanulmányozzák, hanem sokkal inkább azt, ahogyan számos gondolkodó befogadja és felhasználja az adott névhez kapcsolva közkézen forgó eszmei készlet elemeit. Különösen így van ez Petrus Ramus (1515–1572) esetében, akinek a tevékenységéhez zavarba ejtően sok egydimenziós értelmező szempontot kapcsolt a hagyomány. Életművét olyan kulcsszavakkal kísérelték meg áttekinteni, mint „*antiarisztoteliánus filozófus*”, „*gyakorlatorientált gondolkodó*”, „*pedagógiai reformer*”, „*protestáns mártír*”, filozófiai munkásságának leírásában előtérbe került az „*egyetlen módszer deklarálása*”, a „*ráció és oráció elkülönítése*”, a „*reduktív dichotómiák rendszere*”, a „*dialogusnak monológgal való felváltása*”, a „*térbeli tudásszerkezet mediális meghatározottsága*” és még sok más efféle értelmező pozíció. Éppen a választék bősége miatt válhatott a ráimizmus „nyitott” jelenséggé, amelynek értelmezése nem végezhető el, ha egy (vagy több) koherens szerzői intenció feltárására és érvényesülésére összpontosítunk. Inkább azt a sokféle értelmezői

közösséget érdemes tanulmányoznunk, amelyeket hol személyes meggyőződés, hol intézményi szükséglet, hol konfesszionális identitás motivált olyan eszmei pozíciók elfoglalására, melyek érvényesítéséhez a megfelelő kereteket a rámizmus sokféle folyamatainak egyikében vagy másikában találta meg – gyakran úgy, hogy a történelemnek arra sem könnyű kézenfekvő magyarázatot találnia, bizonyos jelenségek miatt épp Ramus nevéhez kapcsolódva futották be látványos karrierjüket.¹ Áttekintésünk mindenekelőtt azoknak az értelmezői közösségeknek a történetét kívánja bemutatni, amelyek a kora újkori Magyarországon és Erdélyben rámista önértelmező pozíciót foglaltak el, saját törekvéseik érvényesülését tehát általuk rámistának tudott paradigmákhoz kapcsolták.

A hazai rámizmus történetében két szakaszt érdemes elkülöníteni. Az első szakaszban a nyugat-európai tanintézményeket felkereső magyarországi és erdélyi diákság a külföldi akadémiai világ szellemi horizontjának egyik elemeként találkozott rámista törekvésekkel, amelyek e külhoni források nyomán kezdtek először behatolni – többnyire kontaminált, vegyes formákban – gondolkodásának keretei közé. A második szakaszban – amely az 1620-as években vette kezdetét – a hazai iskolákban is regisztrálhatjuk rámista pozíciók elfoglalását; kibontakoznak a kezdetben külföldről meghívott, majd itthoni tanáregyeniségek rámista pedagógiai programjai és törekvései a magyarországi és az erdélyi iskolákban. Hazai kiadásokban is megjelennek a rámizmus külföldi tankönyvsikerei, valamivel később pedig hungarus szerzők is a különböző tudományágak rámista rendszerezéseibe fognak, amelyeket – egyszerű tankönyveket és magas intellektuális elvárásokat támasztó szakkönyveket egyaránt – hazai és külföldi nyomdába adnak. A jelen tanulmány a rámizmussal való találkozásnak csak az első szakaszát foglalja össze, a második szakasz kimerítő ismertetése egy következő tanulmány feladata lesz.²

Személyes érintkezések Ramusszal

Legkorábbi magyarországi és erdélyi ismerősei³ Párizsban, többen közülük még protestáns hitre térése (1561) előtt kötöttek ismeretséget Ramusszal. E korai kapcsolatok felvázolása nem okoz nagy nehézséget, hiszen mindazokat a magyarokat, akik Ramusszal személyesen kapcsolatba kerültek, nagyjából egy kezünkön megszámolhatjuk. Valamennyien a tudós humanista elit tagjai, professzionalista filológusok.

¹ Lásd Sachiko KUSUKAWA recenzióját: „The Influence of Petrus Ramus”, *Early Science and Medicine* 8, 1. sz. (2003): 72–74.

² Előzetes közlemény mindkét szakasz kivonatoltságával: Gábor KECSKEMÉTI, „The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements” in *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts: Ramism in Britain and the Wider World*, eds. Steven J. REID, Emma Annette WILSON (Farnham: Ashgate, 2011), 205–225.

³ A továbbiakban egyszerűen magyarnak fogom nevezni őket, noha helyesebb volna *hungarusként* utalni rájuk, e szóval azt a sajátos nemzettudatukat jelölve, amely lehetővé tette, hogy anyanyelvüktől, származásuktól függetlenül a magyar korona országaiból származóként határozzák meg önmagukat. Vö. KLANICZAY Tibor, „Az írók nemzeti hovartozása”, in KLANICZAY Tibor, *A múlt nagy korszakai* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973), 19–31; KLANICZAY Tibor, „Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban” in *Stílus, nemzet és civilizáció*, vál., szerk. KLANICZAY Gábor és KÖSZEGHY Péter, Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 70–92.

Ramus legkorábbi magyar híve – olvasója, talán ismerőse vagy diákja is – tudomásunk szerint a későbbi szebeni lelkész, Belényesi Gergely („Gregorius Belenyesy, natione Hungarus”) volt, aki 1543 nyarán Strasbourgból érkezett Párizsba, hogy bölcsészeti tanulmányokat folytasson. Ramusra már a strasbourgi Johann Sturm (1507–1589) felhívhatta a figyelmét, és az épp párizsi tartózkodása idején megjelent *Aristotelicae animadversionest* (1543) be is szerezte magának. Amikor 1544 őszén elhagyta Párizst, előbb Kálvint kereste fel Genfben, majd október elején Johannes Oporinusnál (1507–1568) töltött két napot Bázelen. A mindössze két évvel korábban önállósdott, később humanista, egyháztörténeti és anatómiai kiadványaival világhírré jutott tudós nyomdász alighanem tőle hallotta először Ramus nevét, akiről Belényesi olyan érzékletesen beszélhetett neki, hogy Oporinus november végén és 1545. január elején is arra kérte levélben az ismét Strasbourgban időző magyar fiatalembert, hogy rövid időre adja kölcsön neki annak a bizonyos Ramusnak a könyvét („*Petri quiusdam Rami observationes in Arist[otelem]*”).⁴

Az 1550-es évekből három olyan fiatalemberről is tudunk, akik Párizsban Ramus hatása alá kerültek. A később krakkói retorikaprofesszorként működő Kolozsvári Imre⁵ (Emericus Colosvarinus Pannonius, †1560 u.) 1552-ben Párizsban tartott és még az évben ugyanott megjelent szónoklata (*Oratio, de vera, et populari, constanti, atque usitata ratione, et via tradendarum, tractandarumque disciplinarum, atque artium*) a ramusi felfogásnak megfelelően nevezi meg a dialektika és a retorika fő alkotórészeit.⁶ Zsámboky János (Joannes Sambucus, 1531–1584) már 1551-ben bekapcsolódott ugyan a párizsi humanizmus szellemi életébe, azonban elsősorban a Ramusszal szemben ellenséges Adrien Turnèbe⁷ (1512–1565) grécista körével volt kapcsolatban, és csak jóval későbbi műveiben mutathatók ki a rámizmusra emlékeztető vonások. Minthogy Zsámboky, Belényesihez hasonlóan, korábban Sturmnek is a tanítványa volt, az őt ért, rámistának tűnő hatások közvetlen forrása tekintetében nem könnyű állást foglalni.⁸ Ugyanak-

⁴ BUCSAY Mihály, „Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa”, *Egyháztörténet* 2 (1944): 1–104, 45–63, 67–70, 104.

⁵ SZABÓ Miklós és TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Fontes Rerum Scholasticarum 4 (Szeged: JATE BTK Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 1992), 463. sz.

⁶ TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomszemlélet kezdetei Magyarországon Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig*, Humanizmus és Reformáció 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 156.

⁷ Marc van der POEL, „The Dispute between Ramus and Turnèbus on Cicero’s Orations on the Agrarian Law”, in *Autour de Ramus: Le Combat*, ed. Kees MEERHOFF et Jean-Claude MOISAN, avec la collaboration de Michel MAGNIEN, Colloques, congrès et conférences sur la Renaissance, 46 (Paris: Honore Champion, 2005), 323–339; Judith Rice HENDERSON, „Professors of Eloquence and Philosophy: Muret in Two Parisian Controversies”, in MEERHOFF et MOISAN, 2005, *i. m.*, 341–389.

⁸ Zsámboky párizsi kapcsolatairól vö. Alfred TEMESI, „Humanisme franco-hongrois”, *Egyetemes Filológiai Közlöny* 62 (1938), 305–320, 307; VARGA László, „Sámboky (Sambucus) János filológiai munkássága”, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 1 (1965), 77–103, 78–80; Ladislaus VARGA, „Quibusnam cum viris doctissimis Europae Sambucus coniunctiones litterarias inierit?”, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 3 (1967), 99–115, 101. Rámizmusának kérdéséről: TÉGLÁSY, *A nyelv- és irodalomszemlélet...*, 155–160. Zsámboky könyvtárában Ramusnak igen sok műve megvolt, lásd GULYÁS Pál, *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587)*, szerk. MONOK István, bev. ÖTVÖS Péter, bibliográfia VARGA András, Adattár, 12/2 (Szeged: Scriptorum Kft., 1992).

kor a Zsámboky által közvetített rãmizmus hatását nem tekinthetjük jelentéktelennek, ha belegondolunk, hogy Gabriel Harvey (1550?–1631) érdeklődését Zsámboky *De imitatione Ciceronianã*jának egy helye keltette fel Ramus iránt, és e hivatkozás nyomán érezte szükségesnek beszerezni Ramus *Ciceronianus*át.⁹ Az ugyan nem magyar eredetű családból, de Budán született és élete nagyobbik részében magyarországi egyházi tisztségeket betöltő Andreas Dudith (1533–1589) az 1550-es évek második felének jó részét Párizsban töltötte, tanárai azonban többnyire antirãmisták voltak: Jacques Charpentier (1524–1574), Joachim Périon (1499–1559), Johann Strasel (†1562), Francesco Vicomercato (1512–1571), Turnèbe.¹⁰ Charpentier-t Dudith a tanárának és a barátjának mondja, márpedig ő Ramus egyik legismertebb ellenfele volt.¹¹ Ugyanakkor Dudith egy Celio Secondo Curionéhoz (1503–1569) írott 1556. évi, támogatást kérő levele referenciaként Périon, Strasel és Turnèbe mellett Ramust is megemlíttette; 1569 nyarán Ramus új könyveit kérte Joachim Camerariustól (1500–1574); ugyanaz év telén pedig Ramus Svájcban írott ajánlólevelével jelentkezett nála Krakkóban a skót John Skene (†1617).¹²

1563-ban íródott Ramusnak az a nevezetes levele, amelyben a hipotézisek nélküli, csak az aritmetika és a geometria alapelvein nyugvó asztronómia szükségességéről fej-

⁹ Joannes SAMBUCUS [ZSÁMBOKY], *De imitatione Ciceroniana dialogi tres*, Parisiis, 1561 (RMK III, 487); Antverpiae, 1563 (RMK III, 503), 1568 (RMK III, 568); Gabriel HARVEY, *Ciceronianus*, trans. Clarence A. FORBES (Lincoln: University of Nebraska, 1945).

¹⁰ Jean FALUDI, *André Dudith et les humanistes français*, Études française 1 (Szeged, 1927); Pierre COSTIL, *André Dudith, humaniste hongrois, 1533–1589: Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*, (Paris: Société d'Édition Les Belles Lettres, 1935).

¹¹ FALUDI János, „Dudith András és a francia humanisták”, *Minerva-könyvtár* 10. (Budapest: Eggenberger, 1928.): 54–82, 59–61.

¹² Andreas DUDITHIUS, *Epistulae: Pars I, 1554–1567; Pars II, 1568–1573; Pars III, 1574; Pars IV, 1575; Pars V, 1576; Pars VI, 1577–1580*, editae curantibus Lecho SZCZUCKI, Tiburtio SZEPESSY, (I:) ed. Tiburtius SZEPESSY, Susanna KOVÁCS, commentariis instruxerunt Clara PAJORIN, Halina KOWALSKA, (II:) ed. Margarita BOROWSKA, Nicolaus SZYMAŃSKI, Georgius MAŃKOWSKI, Miecislaus MEJOR, Cyprianus MIELCZARSKI, Barbara MILEWSKA-WAŻBIŃSKA, Catharina RÓZYCKA-TOMASZUK, Ioanna ZIABICKA, Ivona ŻÓŁTOWSKA, editorum labores moderante Georgio AXER, commentariis instruxerunt Halina KOWALSKA, Lechus SZCZUCKI, (III:) ed. Andreas SZABÓ, Susanna KOVÁCS, Maria MACIEJEWSKA, commentariis instruxit Halina KOWALSKA, (IV:) ed. Catharina KOTOŃSKA, commentariis instruxit Halina KOWALSKA, (V:) ed. Ursula BATHORY, commentariis instruxit Halina KOWALSKA, (VI:) ed. Nicolaus SZYMAŃSKI, Budapest, (I:) Akadémiai Kiadó, (II–VI:) Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, (I:) 1992, (II:) 1995, (III:) 2000, (IV:) 1998, (V:) 2005, (VI:) 2002 (BSMRAe: Series nova, XIII/1–6), I, 56; II, 111–112, 122. Az első levél értelmezéséhez: Gábor ALMÁSI, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe*, Leiden etc., Brill, 2009 (Brill's Studies in Intellectual History, 185), 243. Dudith csak hëzagosan rekonstruálható könyvtárában megvolt Ramus aritmetikája és egy németországi kiadású rãmista logika mellett William Temple (1555–1627) a ramusi módszert Everard Digbyvel (*1550 k.) szemben védő válaszirata, Ramus arisztotelianus cáfolói közül pedig Périon dialektikája; lásd JANKOVICS József és MONOK István, *Dudith András könyvtára: Részleges rekonstrukció*, Adattár 12/3 (Szeged: Scriptum Kft., 1993), 137, 238, 296. sz.

tette ki a nézeteit Joachim Georg Rheticusnak.¹³ Kopernikusz tanítványát és szellemi hagyatékának gondviselőjét, Rheticust (1514–1574) a Ramusszal fenntartott kapcsolatai idején – aki párizsi matematikaprofesszori állásba is invitálta – semmiféle kapcsolat sem fűzte Magyarországhoz. Nem jelentéktelen, noha kevésbé ismert körülmény viszont, hogy Ramusnak ez a levelezőtársa Kassán telepedett le élete utolsó éveiben, kapcsolatokat ápolt a helyi humanista értelmiséggel, és itt érte a halál is.¹⁴ E kapcsolatnak esetleg még lehet majd valami szellemi nyomát találni a ráimizmus felső-magyarországi fogadtatásának történetében.

Nem bővíthetjük jelentősen Ramus magyar ismeretségeinek körét az 1560–1570-es évek fordulójának idejéből sem, amikor Ramus több német egyetemi városban és szellemi központban közvetlenül is kifejtette elveit. 1568 őszén Strasbourgban utazott keresztül, ahol régi párizsi barátja, Johann Sturm fogadta. Ez az akadémiai város a 16–17. század fordulóján népszerű célpontja lesz majd a színvonalas, ciceroniánus súlypontú humanista képzés iránt érdeklődő magyar fiatalembereknek,¹⁵ Ramus látogatása idején azonban még nem voltak magyarországi diákjai. Az év hátralévő részét és a következő évet a francia tudós nagyrészt Svájcban töltötte, nem ismerünk azonban olyan magyarországi fiatalembert, aki ebben az időben iratkozott volna be valamely svájci egyetemre vagy akadémiaira.¹⁶ 1569–1570 telén Ramus németországi utat tett, érintve Heidel-

¹³ Edward ROSEN, „The Ramus–Rheticus Correspondence”, *Journal of the History of Ideas* 1, 3. sz. (1940): 363–368; Nicholas JARDINE et Alain SEGONDS, „A Challenge to the Reader: Ramus on Astrologia without Hypotheses” in *The Influence of Petrus Ramus: Studies in Sixteenth and Seventeenth Century Philosophy and Sciences*, eds. Mordechai FEINGOLD, Joseph S. FREEDMAN and Wolfgang ROTHER, Schwabe Philosophica 1 (Basel: Schwabe, 2001), 248–266; Dennis DANIELSON, „Ramus, Rheticus, and the Copernican Connection” in REID and WILSON, *i. m.*, 153–170.

¹⁴ SZABÓ András, „Joachim Georg Rheticus, Kopernikusz tanítványa Magyarországon”, in *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László és KECSKEMÉTI GÁBOR (Pécs: JPTE, 1998), 79–88.

¹⁵ ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszбургban* (Budapest: MTA, 1944); GÖMÖRI György, „A strassburgi akadémia tanuló XVI. századi magyarok album-bejegyzései”, *Lymbus: Magyarstudományi Forrásközlemények* 3 (2005), 49–53; SZABÓ András, „Szótárak és lexikonok Strasszбургban, illetve Herbornban”, in *Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára: Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29. – Das Wörterbuch von Albert Molnár: Nationalbibliothek Széchényi und Károli Gáspár Universität der Ungarländischen Reformierten Kirche Wissenschaftliche Tagung, 29. Oktober 2004*, Libri de libris, szerk. SZABÓ András (Budapest: OSZK–Osiris Kiadó, 2007), 142–152; SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiaikon 1526–1700*, Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 17 (Budapest: ELTE Levéltára, 2011), 225–236.

¹⁶ HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiaikon 1526–1788 (1798)*, Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 6 (Budapest: ELTE Levéltára, 2003). Már az 1540-es évek első fele óta egyébként viszonylag sűrű volt a magyarországiak érintkezése mind a genfi Kálvin Jánossal, majd utódjával, Théodore de Bèze-zel, mind a zürichi Heinrich Bullingerrel és munkatársaival, később pedig az 1549 óta berni teológiaprofesszorként működő Wolfgang Musculusszal is; lásd Lajos RÁCZ, „L’inspiration française dans le protestantisme hongrois”, *Revue des études hongroises* 3 (1925): 11–20, 255–268, 12–20; ZSINDELY Endre, „Bullinger Henrik magyar kapcsolatai”, in *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, Studia et Acta Ecclesiastica 2, szerk. BARTHA Tibor (Buda-

berget, Frankfurtot, Nürnberget, Augsburgot és Marburgot. Nürnberg altdorfi akadémiaja nem létezett még akkor, Marburgban az egyetem alapítása óta még sohasem tanult addig az ideig magyar diák, Ramus heidelbergi fogadtatása pedig meglehetősen elutasító volt,¹⁷ ráadásul a látogatás időpontjában még ez az egyetem sem tartozott a magyarországi ifjak fontosabb célállomásai közé.¹⁸ Így a körútnak egyetlen magyar vonatkozását említhetjük: Augsburgban vendéglátója, Hieronymus Wolf (1516–1580) rektor házában Ramus valószínűleg találkozott a körmöcbányai származású, német ajkú fiatalemberrel, Paulus Rosával (†1586), aki Wolf vezetésével a klasszikus görög nyelvet és irodalmat tanulmányozta, és egyik munkatársa volt a Démoszthenész összes művei alapján épp elkészített ötkötetes, görög–latin kétnyelvű gnomológiának.¹⁹

Az erdélyi országgyűlés 1565-ben hozott határozatot a gyulafehérvári iskola akadémivá való továbbfejlesztéséről. Az akadémia kiépítése a filozófiai kurzust oktató és a magasabb teológiai képzés egy részét is megvalósító osztályok indítását kívánta meg. János Zsigmond fejedelem azt tervezte, hogy az intézményt a kialakítani szándékozott új székvárosába, Szászsebesre költözteti át. 1567-ben udvari orvosát, Giorgio Blandratát (1515–1588) Nyugat-Európába küldte, hogy professzori meghívások ügyében tárgyaljon. A Celio Secondo Curionéhoz a fejedelem által írott meghívólevél szövege fenn

pest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967), 55–86; ZSINDELY Endre, „Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai” in *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, Studia et Acta Ecclesiastica 3, szerk. BARTHA Tibor (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973), 969–1001; ZSINDELY Endre, „Svájci–magyar protestáns kulturális kapcsolatok a történelem folyamán”, *Helikon* 30 (1984): 245–251. A svájci ráimizusról: Wolfgang ROTHER, „Ramus and Ramism in Switzerland” in FEINGOLD, FREEDMAN and ROTHER, *i. m.*, 9–37; Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630* (Oxford etc.: Oxford University Press, 2007), 19–20, 22–23 (Bázel, Bern és Lausanne mellett, ahol változó mértékben rámistává vált a képzés, Genf és Zürich hosszú időre megmaradt az arisztotelianizmus mellett).

¹⁷ Lásd alább Ursinus állásfoglalását. A ráimizmust nemcsak a teológusok tartották aggályosnak, hanem az *ars* fakultás is ellenállt, így Ramus Heidelbergben nem taníthatott logikát, csupán Cicero-előadások megtartását engedélyezték a számára; Joseph S. FREEDMAN, „The Diffusion of the Writings of Petrus Ramus in Central Europe, c. 1570 – c. 1630”, *Renaissance Quarterly* 46, 1. sz. (1993): 98–152, 139; Kees MEERHOFF, „Bartholomew Keckermann and the Anti-Ramist Tradition at Heidelberg”, in *Späthumanismus und reformierte Konfession: Theologie, Jurisprudenz und Philosophie in Heidelberg an der Wende zum 17. Jahrhundert*, Spätmittelalter und Reformation, N. R. 31, Hrsgg. Christoph STROHM, Joseph S. FREEDMAN und Herman J. SELDERHUIS (Tübingen: Mohr Siebeck, 2006), 169–206, 171–175; HOTSON, *i. m.*, 23–24. A barátságtalan fogadtatás híre Krakkóba is eljutott, Dudith méltatlankodott miatta: DUDITH, *i. m.*, II, 154.

¹⁸ 1568-ban három magyar diák iratkozott be (egyikük 1569 őszén már bizonyosan nem volt ott), 1569-ben csak egy, majd a következő 1571-ben. Csak 1583 óta jelentkezett Heidelbergben nagyjából minden évben egy vagy több új diák Magyarországról. Vö. Fr[iedrich] TEUTSCH, „Die Studirenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Hochschule in Heidelberg von der Gründung derselben bis 1810”, *Archiv für Siebenbürgische Landeskunde*, n. F. 10 (1872): 182–192; SZÖGL, *i. m.*, 121.

¹⁹ KECSKEMÉTI Gábor, „Egy alig ismert 16. századi humanista: a körmöcbányai Paulus Rosa”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 639–664.

is maradt.²⁰ Arról, hogy a meghívni tervezett professzorok között Ramus neve is felmerült, magától Ramustól tudunk, aki 1570 tavaszán a bázeli Theodor Zwingerhez (1533–1588) írott levelében számolt be a meghívásról és a felkínált magas fizetéséről.²¹ Johann Thomas Freige (1543–1583) és Théophile de Banos (†1595) Ramus-életrajzai is tudnak a meghívásról. Nemrég az erdélyi Székelyudvarhelyről előkerült Ramus *Arithmetica*-ja és *Geometria*-ja 1569. évi bázeli kiadásának egy példánya, a címlapon a szerző 1570-ben keltezett, János Zsigmondnak szóló, saját kezű ajánlásával. Ez a kötet a Ramus és az erdélyi fejedelem közötti közvetlen érintkezés egyetlen ma ismert bizonyítéka.²²

Párizsban egyébként a Ramus halálát követő évszázadban is igen kevés magyar fordult meg.²³ A látogatók viszont ritkán mulasztották el úti élményeiket a hugenotta filozófus emlékének felidézésével kiegészíteni. Így a nyomtatásban megjelent legkorábbi magyar nyelvű utléírás, az *Europica varietas* (Kassa, 1620) szerzője, Szepsi Csombor Márton (1595?–1622), aki 1618 tavaszán töltött tizenkét napot Párizsban, azzal említi meg a Collège de Presles-t, hogy ott tanított a később vértanúvá lett Ramus.²⁴

Rámista hatások Németországból

E szórványos és meglehetősen esetleges személyes érintkezéseknél messze fontosabbnak tűnik a Magyarországra és Erdélybe a németországi egyetemi és akadémiai világ által közvetített Ramus-hatás. Ez sokkal tömegesebb a Ramusszal kialakított közvetlen kapcsolatoknál, mert a magyarországi ifjak külföldi egyetemi tanulmányaiba szervesen, rendszerszerűen beilleszkedő kapcsolatok történetéből bontakozik ki. A Németországban tanuló magyarországi és erdélyi fiatal emberek körében értelemszerűen nem kezdődhetik annál korábban a ráimizmus hatása, mint ahogy Ramus németországi fogadtatása körvonalazódni és tematizálódni kezd. A folyamatok ilyen szempontú tárgyalását tehát nagyjából az 1570-es évektől lehet kezdeni, e korai nyomok azonban szórványosak csupán, és a magyarországi és erdélyi gondolkodás egy eszmetörténeti vonulatát

²⁰ ZSINDELY István, „Bázeli egyetem könyvtárából”, *Sárospataki Füzetek* 5 (1861): 838–849, 839.

²¹ Ramusnak ugyanez a levele a lengyel király meghívásáról is tudósított, ezt a krakkói meghívást pedig Dudith közvetítette. LAJOS RÁCZ, „La Logique de P. de la Ramée en Hongrie”, *Revue des études hongroises* 2 (1924): 199–201, 201; FALUDI 1928, *i. m.*, 77–78.

²² JAKÓ Klára, „Petrus Ramus és az első kísérlet egyetem alapítására Erdélyben”, *Korunk* 3, 1. sz. (1990/2): 246–249.

²³ ÁCS Pál, „»Szellem« és »értelem«: Francia–magyar irodalmi érintkezések a 16. században”, in Ács Pál, *»Az idő ósága«: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban* (Budapest: Osiris Kiadó, 2000, 2001), 111–118.

²⁴ Kritikai kiadása: SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, bev. KOVÁCS Sándor Iván, *Régi Magyar Próza*i Emlékek 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 236. Értelmezéséhez: BÁN Imre, „Szepsi Csombor Márton Párizsban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 60 (1956): 263–269, 268.

mélyebben, rendszerszerűen befolyásoló rámizmusról csak a 17. század kezdetétől lehet beszélni.

Az utóbbi megállapítás szoros összefüggésben van azzal, hogy a magyarországi és erdélyi diákok által tömegesen látogatott szellemi központok meg a rámista szellemű gócpontok között legfeljebb ha részleges az egybeesés. Ez pedig nem pusztán véletlen. Ramus műveit nem az akadémiai-egyetemi szintű, hanem a középiskolai előkészítő osztályokban használták elsősorban.²⁵ A külföldön tanuló magyar fiatalok viszont többnyire protestáns teológushallgatók voltak, akik hazai főiskola híján külföldi egyetemeken készültek fel lelkési hivatásukra. Csak azt követően indultak tanulmányútnjukra, miután hazájukban befejezték a gimnáziumi osztályokat, sőt általában az idehaza elérhető legmagasabb tanulmányokat, a filozófiai kurzust is teljesítették a legfontosabb erdélyi és magyarországi iskolákban, az ún. kollégiumokban (Gyulafehérvár, Sárospatak, Debrecen). Így külföldön csak a teológiai karra iratkoztak be, vagyis épp azokat az iskolatípusokat nem látogatták, amelyekben a rámista hatásnak a legnagyobb jelentősége volt. Teológiai tanulmányaik során figyelmük már nyilvánvalóan az egyetemeken elérhető dogmatikai álláspontok, etikai konzekvenciáik és a kifejtésükhöz szükséges speciálisan homiletikai tudnivalók felé fordult. Ennek ellenére nyilvánvaló az is, hogy a felsőbb tanulmányaikat folytató diákok rendszeresen megjelentek az egyetem ünnepélyes rendezvényein – beleértve mind ifjabb diáktársaik filozófiai disputációit és retorikai deklamációit, mind a helyi politikai eseményekhez köthető alkalmakat –, és így megvolt a módjuk a bölcsészeti karokon oktatók ismeretkörök áttekintésére, az azok újabb vagy vitatottabb trendjeit kommentáló, laudatív vagy vituperatív propaganda érveinek észlelésére, konzekvenciáinak átgondolására is.²⁶ Ezt a körülményt azért szükséges hangsúlyoznunk, mert a Ramus befogadása és elutasítása körüli csatározások sohasem a teológiai tanulmányok körül összpontosultak, hanem a bölcsészeti fakultásokon belül folytak, a filológiai és filozófiai stúdiumokat érintették. Csakhogy a magyarországi diákok által leglátogatottabb egyetemeknek még a bölcsészeti fakultásai sem voltak centrális helyzetűek e disputák németországi lefolytatásában.

Németországban a protestantizmus különböző irányzatainak pedagógiai törekvései és filozófiai felfogása változó mértékben, de csaknem egyöntetűen engedtek valamennyi teret a rámista retorikai elméletnek. Jól kifejeződik mindez a ramusi retorika német területen készült kiadásainak gyakorta idézett számaiban: Ramus halálának évéig Ong kimutatása szerint 3 ilyen jelent meg, a hetvenes évtized hátralévő éveiben újabb 4 kiadás, a nyolcvanas évtizedben 12, a kilencvenesben 15, a 17. század első évtizedében 13, 1620-ig újabb 8, 1630-ig pedig még mindig újabb 7 retorikakiadás.²⁷ Az

²⁵ FREEDMAN, *The Diffusion...*, 137, 139–140.

²⁶ KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 197–361.

²⁷ FREEDMAN, *The Diffusion...*, 100.

alábbiakban azonban nem e kiadások, hanem az azokat használó iskolák jelentik az alapvető rendszerezési szempontot. Az iskolákban viszont gyakran nem Ramus eredeti műveinek, hanem az azok alapján készült helyi tankönyveknek a használatával számolhatunk. Ezeket a tankönyveket szinte sohasem minősíthetjük pusztá reprodukciónak, hanem a rámizmus elemeinek autonóm mérlegelése és más filozófiai-közlési rendszerek elemeivel való változatos mértékű vegyítése jellemzi őket.

A németországi rámizmus egyik legkorábbi nyomát a korábban a dortmundi gimnázium conrectoraként működött Bernhardus Copius (1525–1581) 1560–1561-ben, lemgoói rektorátusa idején megjelent, dialektikai, logikai és retorikai tankönyveiben lehet megtalálni.²⁸ Ezúttal csak a retorikáját ismertetve: noha címe szerint a munka Platón és Arisztotelész elméletének főként Cicero, Quintilianus és Melanchthon adta értelmezését kellene, hogy tartalmazza, az előszó Omer Talont is megemlíti, és a fő-rész gondolatmenete valóban érdemben szembenéz a rámizmus néhány sarokpontjával. Mindenekelőtt leszögezi, hogy a retorikának két sajátlagos része van, az *exornatio (elocutio)* és a *pronuntiatio (actio)*.²⁹ Az öt retorikai alkotórészt az antik szerzők mint a koruk gyakorlata számára legszükségesebbet állították össze. Copius invenciót illető tanítása ezek után csak a három *genus* érvelésének és érzelemkeltő módszereinek tömör összegzése, a diszpozíció pedig a beszédrészek egyetlen lapnyi ismertetésében merül ki. A lemgoói könyvecske háromnegyedét az elokúció és a pronuciáció tudnivalói töltik meg. Copius később a marburgi egyetemre került, jogászprofesszorként működött, és 1571-ben ott magyar kapcsolatai is kimutathatóak; ennek részletei alább következnek.

Egy nemrégiben ismertetett, 1570-ben írott levélben a németalföldi származású Johannes Molanus (1519 k.–1583) brémai rektor arról számolt be Ramusnak, hogy már hat év óta rámista felfogásban oktatja a dialektikát.³⁰ Ez a közlés adott alkalmat annak a rögzítésére, hogy 1564-ben a rámista oktatás német iskolákban való meghonosodása

²⁸ Bernhardus COPIUS, *Partitiones dialecticae ex Platone et Aristotele, coniunctis interpretum quorundam, Ciceronis praesertim, Agricolae, Philippi Melanchthonis verbis ac sententiis* (Lemgoviae, 1560); Bernhardus COPIUS, *Partitiones logicae ex certissimis naturae et consuetudinis principiis, et deinceps interpretibus Platone et Aristotele, et iis, qui hos secuti sunt Cicerone, Varrone et similibus* (Lemgoviae, 1561); Bernhardus COPIUS, *Partitiones rhetoricae ex Platone et Aristotele et eorum interpretibus Cicerone praesertim, Quintiliano, Philippo* (Lemgoviae, 1561). A lemgoói iskola jóval későbbi, 1597-es tanulmányi rendje: FREEDMAN, *The Diffusion...*, 136. Copius tankönyvei a dublini Trinity College rámizmusát jellemző szerzők sorában: Elizabethanne BORAN, „Ramism in Trinity College, Dublin in the Early Seventeenth Century”, in FEINGOLD, FREEDMAN and ROTHER, *i. m.*, 177–199, 183.

²⁹ „Partes autem caeterae, quas attribuunt rhetores [...], communes sunt, ut Inventio et Collocatio rerum cum Dialectica, verborum autem cum Grammatica, item Memoria, cum illa omnia distributa singulatim persequatur, etiam cum dialectica ipsa.” COPIUS, *i. m.*, A4r–v.

³⁰ Thomas ELSMANN, „The Influence of Ramism on the Academies of Bremen and Danzig: A Comparison”, in FEINGOLD, FREEDMAN and ROTHER, *i. m.*, 54–67, 54–55. A szerző feltételezi, hogy Molanusnak a rámizmussal való személyes kapcsolata ennél valamivel még korábbi lehet és talán Duisburghoz köthető. Molanus 1553 óta tanított Brémában, és csak abban az időben, 1559 és 1563 között működött egybeült – az újonnan alapított duisburgi gimnáziumban –, amikor a philippista felfogás rövid időre elszigetelődött a Weser-parti városban.

bizonyítottak tekinthető.³¹ A brémai tantervekben 1566-ból őrződött meg Ramus első említése, úgy azonban, hogy Arisztotelész írásai és Melanchthon tankönyvei is a tananyag részei maradtak. Mindez egy általános tendencia, a szelektív és eklektikus Ramus-recepció korai példájaként tette bemutathatóvá a brémai esetet, jelezve, hogy a hasonló filozófiai-metodológiai ingadozás a későbbiekben is folytatódott.³²

A rámizmus németországi térnyerésében kezdeményező szerepű és mindvégig meghatározó jelentőségű északnyugati, Rajna-vidéki gimnáziumi és akadémiai világban³³ igen ritka volt a magyarországi látogató a 16–17. században. A legkorábbi németországi rámista iskolákkal kapcsolatban egyáltalán nem vagy alig említhetünk magyar diákokat. Dortmundban, Duisburgban vagy Lemgóban tanult 16–17. századi magyarországi diákokat még sosem vettek számba.³⁴ Bréma szintén igen terméketlen centrum a magyarországi szellemi hatás tekintetében: magyar fiatalember 1618-ban iratkozott be itt legkorábban,³⁵ a németországi közvetítésű Ramus-hatás első fél évszázadában tehát ez a város sem játszott szerepet.

A marburgi egyetemre 1571-ben, Ramus látogatása után alig egy évvel iratkoztak be először magyarok, Skaricza Máté (1544–1591) és két társa.³⁶ Noha csak átutazóban voltak, abban az úti beszámolóban, amelyet Szegedi Kis István (1505–1572) életrajzába illetve saját peregrinációjáról adott, Skaricza megemlítette Bernhardus Copiust mint a marburgi egyetem egyik kiválóságát.³⁷ A jó egy évtizeddel korábbi, lemgói rektori működése kapcsán már bemutatott Copius személyében kétségkívül a rámista oktatás németországi kezdeményezőinek egyikét ismerhették meg Skaricza és társai. Minthogy Szegedi Kis István dogmatikai műveinek Svájcban megjelentetett gyűjteményes kiadásai bevezetéséül Skaricza életrajzi írását is közölték, Copius a nemzetközi protestantizmus intellektuális közönsége előtt is szélesebb körben ismertté válhatott.

A marburgi egyetemen egyébként Lazarus Schöner (1543–1607) matematikaprofesszor 1575–77 közötti működése jelentette a rámizmus első fénykorát,³⁸ Johannes Ferinariusnak (1534–1602) – akinek a leánya később Szenci Molnár Albert felesége lett –

³¹ Ez nagy jelentőségű tétel, mert az ilyen értelmű, korainak számító korbachi és marburgi bizonyítékok is csak az 1570-es évekből valók; ELSMANN, *i. m.*, 56. A megállapítás ugyanakkor, amint látható, nem számol Copius említett, ennél korábbi munkáival.

³² ELSMANN, *i. m.*, 56–61.

³³ HOTSON, *i. m.*, 25–37, 68–98.

³⁴ Ennek az oka nemcsak az adatok hiánya, hanem a kutatás fogyatéksága is lehet.

³⁵ CZEGLE Imre, „A brémai főiskola magyar diákjai (1618–1750)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 88–103; SZÖGI, *i. m.*, 379; GÖMÖRI György, „A fiatal Coccejus magyar barátai és tanítványai”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 25 (1988): 189–196.

³⁶ JUKUNDA NAGY, *Ungarische Studenten an der Universität Marburg 1571–1914: Studien zur hessischen Stipendiatengeschichte*, Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte 27 (Darmstadt–Marburg: Hessische Historische Kommission–Historische Kommission für Hessen, 1974); SZÖGI, *i. m.*, 213.

³⁷ SKARICZA Máté, „Stephani Szegedini vita – Szegedi István élete (1582)”, kiad., ford. KATHONA Géza in KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Humanizmus és Reformáció 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 90–144, 112, 141.

³⁸ FREEDMAN, *The Diffusion...*, 131–133, 139; JARDINE ET SEGONDS, *i. m.*, 256.

a paedagogiarchasága idején (1578–1602) viszont a melanchthoniánus vonalhoz való visszatérés volt a meghatározó tendencia.³⁹ Ugyancsak Schöner rektorkodott viszont a korbachi Landesschulében 1579–1586 között, működését a rámizmus bevezetését ellenző, helyi ortodox lelkészekkel való viták kísérték végig.⁴⁰ Schöner 1586-ban Herbornba távozott, de a korbachi iskola utódai alatt is rámista maradt, maga Schöner pedig, herborni paedagogiarchaként a korábbinál szélesebb körben érvényesíthette pedagógiai reformját. A kasseli városi iskola és a Móric hesseni tartományfejedelem (1572–1632) által Kasselban felállított lovagi akadémia, a Collegium Mauritanum szintén Schöner, valamint Jodocus Jungmann (1550–1598) hatására formálódott rámista orientációjú, a gyakorlatias szellemű képzésnek elkötelezett, korszerű iskolává.⁴¹

Marburgban azonban Skariczák vizitje után már csak összesen négy magyar fiatal-ember iratkozott be a 16. században, így az itt a hetvenes évek közepén rövid időre felvirágzó rámizmusnak nem lehetett további közvetlen hatása. A korbachi Landesschulének, a kasseli városi iskolának és a Collegium Mauritanumnak pedig gyakorlatilag nem mutatható ki Magyarországgal vagy Erdéllyel való szellemi érintkezése.⁴²

A 16. század magyarországi protestáns értelmiségének képzésében Wittenberg játszott egyetlen más egyetemi várossal sem összehasonlítható jelentőségű szerepet.⁴³ A 20. századi kutatás sokáig azokat a számokat fogadta el, hogy 1522-től Melanchthon haláláig 442, 1560 és 1600 között további 576 hazai diák fordult meg Wittenberg-

³⁹ Arnd FRIEDRICH, *Die Gelehrtschulen in Marburg, Kassel und Korbach zwischen Melanchthonianismus und Ramismus in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte 47 (Darmstadt–Marburg: Selbstverlag der Hessischen Historischen Kommission Darmstadt und der Historischen Kommission für Hessen, 1983), 33–85.

⁴⁰ Uo., 129–170. A korbachi iskola 1578. évi kurrikuluma: FREEDMAN, *The Diffusion...*, 135.

⁴¹ FRIEDRICH, 1983, *i. m.*, 86–128; Holger Thomas GRÄF, „The Collegium Mauritanum in Hesse-Kassel and the Making of Calvinist Diplomacy”, *The Sixteenth Century Journal* 28, 4. sz. (1997): 1167–1180.

⁴² Szenci Molnár Albert, aki Móric támogatását élvezte, természetesen több alkalommal felkereste a kasseli udvart a 17. század elején. SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, *Historia Litteraria* 13 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003), 81, 82, 102, 152, 155, 187.

⁴³ SZABÓ András, „Magyarok Wittenbergben (1555–1592)”, in *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon: A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László és NYERGES Judit (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993), II, 626–638; Matthias ASCHE, „Bildungsbeziehungen zwischen Ungarn, Siebenbürgen und den deutschen Universitäten im 16. und frühen 17. Jahrhundert”, in *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, Hrsgg. Wilhelm KÜHLMANN und Anton SCHINDLING, unter Mitarbeit von Wolfram HAUER, *Contubernium: Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte* 62 (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2004), 27–52; SZABÓ András, *Coetus – natio – respublica – politia – societas – congregatio – collegium – gens* (A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatások fényében, 1555–1613)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 229–234; SZABÓ András, „Coetus Ungaricus – a wittenbergi magyar diáktársaság (1555–1613)”, *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények*, 8, 1. sz. (2017): 79–88; SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, *Humanizmus és Reformáció* 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017) (a továbbiakban: SZABÓ A. 2017a).

ben; a feltehető valóságos számok minden bizonnyal még ennél is magasabbak.⁴⁴ Épp Wittenbergből azonban nem sok rámista hatás kerülhetett Magyarországra. Hogy a melanchthonianizmus mellett lett volna lehetőség Wittenbergben a rámista retorika-elmélet recipiálására, majd képviseletére is, azt jól mutatja Janus Gruterusnak (Jan de Gruytere, 1560–1627) az egyetem professzoraként való rövid alkalmazása 1591-ben.⁴⁵ Az antwerpeni születésű, Angliában felnőtt Gruterus 1577-ben iratkozott be a camb-ridge-i egyetemre. Épp ez évben jelentek meg nyomtatásban Gabriel Harvey a két megelőző tavasszal tartott retorikai kurzusait nyitó előadásai. Harvey *Rhetora* a retorikai *ars* elsajátításához Omer Talon tankönyvét ajánlotta, az *exercitatio* terén pedig a Ramus munkatársa, Sturm által kialakított módszer volt a példaképe. A *Ciceronianus*nak már a címét is Ramus és Sturm nyomán adta, noha ebben már Sturm (és angliai követője, Roger Ascham) bírálata is kitapintható.⁴⁶ Noha Gruterus már nem hallgathatta Harvey-t, a Cambridge irodalmi életét felkavaró előadásairól tudnia kellett, szövegeket kényelmesen elérhette,⁴⁷ ezeket Németországba is magával hozhatta.⁴⁸ Ilyen irányú tá-

⁴⁴ Géza SZABÓ, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donauraum 2 (Halle/Saale: Akademischer Verlag, 1941), 16. Az adatsor legutóbbi közlése az első időszakra nézve valamelyest eltérő számokat tartalmaz, a második időszakból pedig több mint kétszáz további beiratkozást rögzít: SZÖGI, *i. m.*, 246–311.

⁴⁵ Hogy Gruterus wittenbergi kapcsolatai ennél régebbi keletűek, azt többek között a sok érdekes bejegyzést tartalmazó, 1600-ig vezetett emlékkönyve mutatja: Chris L. HEESAKKERS, „Das Stammbuch des Janus Gruterus”, *Bibliothek und Wissenschaft* 21 (1987): 68–113.

⁴⁶ E bonyolult és messzire vezető, de az angol irodalomtörténet-írásban jól kidolgozott kérdésekről részletesen: Harold S. WILSON, „Introduction to Gabriel Harvey’s *Ciceronianus*”, in HARVEY, *Ciceronianus...*, 1–34; Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1956), 247–255; J. W. BINNS, „Ciceronianism in Sixteenth-Century England: The Latin Debate”, *Lias* 7, 2. sz. (1980): 199–223, 206–210; John Charles ADAMS, „Gabriel Harvey’s *Ciceronianus* and the Place of Peter Ramus’ *Dialecticae libri duo* in the Curriculum”, *Renaissance Quarterly* 43 (1990): 551–569; Wayne ERICKSON, „Gabriel Harvey (July 1550?–7 February 1631)”, in *Sixteenth-Century British Nondramatic Writers: Third Series*, ed. David A. RICHARDSON, *Dictionary of Literary Biography* 167 (Detroit etc.: A Brucoli Clark Layman Book–Gale Research, 1996), 77–93; Ann Moss, „Commonplace-Books and Ramist Branches”, in *Autour de Ramus: Texte, théorie, commentaire*, éd. Kees MEERHOFF et Jean-Claude MOISAN (Québec: Nuit Blanche, 1997), 371–387, 381–385; Kendrick W. PREWITT, „Gabriel Harvey and the Practice of Method”, *Studies in English Literature 1500–1900* 39, 1. sz. (1999): 19–40; Kendrick PREWITT, „Gabriel Harvey (1550?–1631)”, in *British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: Second Series*, ed. Edward A. MALONE, *Dictionary of Literary Biography* 281 (Detroit etc.: A Brucoli Clark Layman Book–The Gale Group, 2003), 118–129. Harvey intencióinak újabb értékelése: Mordechai FEINGOLD, „English Ramism: A Reinterpretation”, in FEINGOLD, FREEDMAN and ROTHER, *i. m.*, 127–176, 152–153.

⁴⁷ Leonard Wilson FORSTER, *Jan Gruter’s English Years: Studies in the Continuity of Dutch Literature in Exile in Elizabethan England* (London: Oxford University Press for the Sir Thomas Browne Institute of the University of Leyden, 1967), 18–19.

⁴⁸ Gruterus könyvtárának nagy részét a Bibliotheca Palatinával együtt Rómába hurcolták, a maradékot pedig olyan romokban találta 1625-ben, amikor tübingeni menedékekből először visszalátogatott Heidelbergbe, hogy az, mint írja, egy kőből is könnyet fakaszthatott volna. Vö. Jörg-Ulrich FECHNER, „Das Schicksal einer Heidelberger Professoren-bibliothek: Jan Gruters Sammlung und ihr Verbleib”, *Heidelberger Jahrbücher* 11 (1967): 98–117. – Harvey *Ciceronianusa* egyébként az első kiadás eset-

jékozódása kirívó sem lehetett ekkor Wittenbergben: noha a humanista szempontból sem aggálytalan rámizmust még az egyetem késő melanchthoniánus periódusában sem lehetett nyilvános előadásokon népszerűsíteni, a nyolcvanas évek végén a magántanárok közül mégis sokan oktattak itt is Ramus módszerével.⁴⁹ A toleráns időszak elmúltával, 1592-ben azonban Gruterusnak távoznia kellett Wittenbergből, a rámizmus szempontjából is mérlegelendő további munkásságát heidelbergi professzorként és könyvtárosként fejtette ki. A rámizmus a továbbiakban is megmaradt Wittenbergben a magánkurzusok egzotikus érdekességének. Akként sem jelentéktelen persze, és jelenléte hosszú távon dokumentálható. A hamburgi lelkész, Jacob Reneccius (1572–1613) 1612-ben jelentette meg néhány évvel korábban Wittenbergben tartott retorikai privát kurzusának anyagát.⁵⁰ Már a hivatkozott újabb szerzők felsorolásából nyilvánvaló, hogy a wittenbergi nyilvános kurzusokon megszokottaknál szélesebb körű merítésre törekedett, és e téren az egyébként a katolikusokkal is, a kálvinistákkal is harcosan hitvitázó szerző meglepő nyitottságot árult el: katolikus tekintélyek, Ludovicus Carbo és Antonius Riccobonus is szerepelnek, megnevezi Ramust és Talaeust is, a példák között pedig Muret nevére bukkanunk. A mű végén dichotómiára törekvő, rámista táblázat áll. A rámizmusnak elsősorban pedagógiai módszere a könnyen megtanulhatóságra, áttekinthetőségre való törekvése érhető itt tetten, a rámista retorikaelmélet szinkretizmusra lép a tradicionálisabb elképzelésekkel. Világosan jelzi e keveredést már az is, hogy a tagolásnak épp a legfelső szintjén nem sikerül a dichotómiát érvényesíteni, *partes rhetoricae*-ből ugyanis három van: *formatio*, *exornatio* és *pronunciatio*. Az első az invenció és a diszpozíció értendő, és ezek együttesen a munkának mintegy hetven százalékát töltik meg, noha egy rámista retorikában valójában nem is lenne keresnivalójuk. A *pronunciatio* ugyancsak két részből tevődik össze, amelyek közül a *memoria* tárgyalása szintén nem tartoznék bele egy autentikus rámista retorikai tankönyvbe. Mindennek különben Reneccius tudatában van, és munkájának már a címével kifejezi, hogy azt nem a retorikai, hanem az oratoriai tudnivalók összefoglalásának tekinti. De hát autentikus rámista felfogás szerint ilyen diszciplína természetesen nem is létezik.

leges exportált példányaitól függetlenül is európai siker lett: 1610-ig 26 kiadása ismert. Vö. Jürgen KLEIN, „Dr. Thomas Wilson, The Arte of Rhetorique (1560): Mentalität und Rhetorik im England des 16. Jahrhunderts”, in *Rhetorica movet: Studies in Historical and Modern Rhetoric in Honour of Heinrich F. Plett*, eds. Peter L. OESTERREICH and Thomas O. SLOANE, *Symbola et emblemata: Studies in Renaissance and Baroque Symbolism* 9 (Leiden etc.: Brill, 1999), 117–158, 157.

⁴⁹ Melanchthon és Ramus viszonyáról: Kees MEERHOFF, „The Significance of Philip Melanchthon's Rhetoric in the Renaissance”, in *Renaissance Rhetoric*, ed. Peter MACK, Warwick Studies in the European Humanities (Basingstoke etc.: Macmillan etc., 1994), 46–62, 56; Joseph S. FREEDMAN, „Melanchthon's Opinion of Ramus and the Utilization of Their Writings in Central Europe”, in FEINGOLD, FREEDMAN and ROTHER, *i. m.*, 68–91; MEERHOFF, *Bartholomew Keckermann...*, 177. Rámista magánkurzusokról: *Urkundenbuch der Universität Wittenberg, I, 1501–1611*, bearbeitet von Walter FRIEDENSBURG (Magdeburg: Selbstverlag der Historischen Kommission, 1926), 538.

⁵⁰ Jacobus RENECCIUS, *Oratorium artificium ex optimis dicendi magistris collectum: Nec non ante aliquot annos Witebergae privatim traditum, iam vero diligenter recognitum, et in Eloquentiae cultorum gratiam publici iuris factum* (Hamburg, 1612).

Wittenbergben tehát a németországi rávizmusnak igen kevés nyoma mutatkozik, azok is kevert, kompromisszumos formák. Wittenberg rendkívül erőteljes magyarországi szellemi hatása a rávizmus tekintetében nem lehetett jelentős közvetítő. Az 1587–1588 telén a wittenbergi egyetemen tartózkodó Nicodemus Frischlin (1547–1590) privát kurzusának hazai hallgatói inkább a humanista tudós antirámista felfogásának hatása alá kerülhettek.⁵¹ Más lutheránus egyetemi központokban még ekkora súlya sem igen volt a rávizmusnak, a melanchthoniánus elméleteken kívül nemigen tűrtek meg egyebet. A 17. század első harmadának végéig mindössze mintegy félszáz magyarországi hallgatót oktató és számukra kizárólag az ortodox lutheranizmust közvetítő jénai egyetemen⁵² például Zacharias Brendel (1553–1626) vitázott Ramus követőivel, erkölcsi alapon is minősítve azokat.⁵³ Írása élén Ramus hatásának titkát ugyanis így igyekszik megmagyarázni: „*Trahit alios quidem novitatis admiratio, alios orationis genus oblectat, alios methodi et compendiosae cuiusdam brevitatis species capit [...] quo [...] praeceptis istis Rameae logicae leviter tincti, sublatis cristis, Aristoteles sese, imo, si Diis placet, et Platones, Euclides, Tullios esse somniant.*”⁵⁴ Vége a dolog retorikai meritumára térve, az invenció és a diszpozíció dialektikába utasításáról az a véleménye, hogy az tarthatatlan felfogás, hiszen minden tudomány a saját eszközeivel tárgyalja ugyanazt a tárgyat, pl. a lélekről mást állít a metafizika, mást az orvostudomány.⁵⁵ A jénaiéhoz hasonló magyarországi hallgatói létszámot vonzó Lipcsében⁵⁶ az egyébként kiterjedt magyar

⁵¹ KECSKEMÉTI Gábor, „A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat)”, in *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 31 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 166–197. Frischlin 1590-ben megjelent munkájának már a címe is elárulja antirámizmusát, igaz, műve azonnal cáfolóra is talált: Nicodemus FRISCHLIN, *Dialogus logicus contra P. Rami sophisticam pro Aristotele: Addita ejusdem refutatione*, scripta a Conrado NEUBECKER (Frankfurt am Main, 1590). Frischlint az antirámizmus régi tübingeni hagyománya alapvetően befolyásolhatta: Ramus és a tübingeni Jakob Schegk (1511–1587) logikai kérdésekről vitázó levelezését már 1569-ben publikálták Bázalban; FREEDMAN, *Melanchthon's Opinion...*, 80; Cees LEIJENHORST, „Place, Space and Matter in Calvinist Physics”, *The Monist: An International Journal of General Philosophical Inquiry* 84, 4. sz. (2001): 520–541, 527. A retorikai invenciót tagadó ramusi elvet Georg Liebler (1524–1600) cáfolta fizikai epitoméjének bevezetésében.

⁵² MOKOS Gyula, *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*, Magyarországi Tanulók Külföldön 1 (Budapest: MTA, 1890); SZÖGI, *i. m.*, 143–145.

⁵³ Zacharias BRENDELIIUS, (I) *Pro veterum technologia rethorica adversus P. Rami sectatores brevis disputatio. Eiusdem (II) Medulla progymnasmatum Apht[h]onii* (Erfurt, 1580). Még ugyanabban az évben megjelent Erfurtban, „a quodam Sectatore Rami”, egy Brendel cáfolni igyekvő írás: *Brevis responsio, ad brevem M. Zachariae Brendelii disputationem, qua veterum Technologiam Rethoricam adversus P. Rami Sectatores defendere conatur, scripta a quodam Sectatore Rami* (Erfurt, 1580).

⁵⁴ BRENDELIIUS, *i. m.*, A6r.

⁵⁵ Uo., A6v–A8v.

⁵⁶ Th[eodor] FABINI, Fr[iedrich] TEUTSCH, „Die Studirenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Universität Leipzig von der Gründung derselben 1409 bis 1872”, *Archiv für Siebenbürgische Landeskunde* 10 (1872): 386–416; SZÖGI, *i. m.*, 188–210.

kapcsolatrendszerrel bíró Matthaeus Dresser⁵⁷ (1536–1607) kelt ki Melanchthon dialektikájának védelmében Ramus ellen, majd 1592-ben megtiltották Ramus tanítását.⁵⁸

A korábban a protestáns ifjakat egyetemlegesen befogadó wittenbergi egyetem a század végétől a *Formula Concordiae* erőteljes képviselőjének útjára tért, így a szerepe a továbbiakban csak a lutheránus vallású magyarországi fiatalok képzésére korlátozódott. A kálvinista teológushallgatók külföldi képzésében a 17. század elejére Heidelberg tett szert a korábbi Wittenberghez hasonló centrális jelentőségre: 1595 és 1621 között mai ismereteink szerint 175 magyarországi diák fordult meg a heidelbergi egyetemen.⁵⁹ A rámizmussal kapcsolatos állásfoglalások azonban kezdetben Heidelbergben sem voltak kevésbé elutasítóak, mint Wittenbergben, és csak lassan indultak változásnak. Zacharias Ursinusnak (1534–1583) a ramusi dialektika és retorika iskolai oktatásának bevezetését mérlegelő és a leghatározottabban ellenző még 1570-ben, Ramus heidelbergi látogatásakor írott állásfoglalását posztumusz műként, 1586-ban nyomtatták ki először német eredetiben és latin fordításban.⁶⁰ A rámizmus hatása alatt álló tanárok,

⁵⁷ SZABÓ András, „A magyar későhumanizmus történetéhez”, in *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klanczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János és KESERŰ Bálint Adattár 10 (Szeged: JATE, 1990), 215–232, 215–225.

⁵⁸ FREEDMAN, *The Diffusion...*, 139.

⁵⁹ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, OSZK Évk. sz. n. (1980) 243–347; SZÖGI, *i. m.*, 124–133. Az egyetem magyarországi hatásáról: TURÓCZI-TROSTLER József, „Szenczi Molnár Albert Heidelbergben”, *Filológiai Közlemény* 1 (1955): 9–18, 139–162; HERPEI János, „Szenczi Molnár Albert pártfogoltjai a heidelbergi és marburgi egyetemen”, in HERPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. KESERŰ Bálint, Adattár 1 (Budapest–Szeged: MTA Irodalomtörténeti Intézet–JATE, 1965), 101–166; HELTAI János, „A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621”, in BÉKESI, JANKOVICS, KÓSA és NYERGES, *i. m.*, II, 540–548; HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Humanizmus és Reformáció 21 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994); ROBERT SEIDEL, „Der ungarische Späthumanismus und die calvinistische Pfalz”, in KÜHLMANN und SCHINDLING, *i. m.*, 227–251.

⁶⁰ ZACHARIAS URSINUS VRATISLAVIENSIS, *Organi Aristotelei, libri quinque priores, per quaestiones perspicue et erudite expositi, ita ut provecioribus quoque, docti commentarii usum praestare possint. Eiusdem de Petri Rami Dialectica et Rhetorica iudicium, ad illustrissimum Principem Fridericum III, Electorem Palatinum etc. perscriptum anno 1570*, omnia nunc primum in lucem edita, opera ac studio Johannis JUNGNICII VRATISLAVIENSIS, Neustadii in Palatinatu, 1586, számozatlan lapokon. Ursinus írása abból indul ki, hogy az iskolákban igazat és hasznosat kell tanítani, a dialektika és a retorika ramusi megújításában viszont „*manifesta ac Sophistica earundem est depravatio*”. Több olyan *parsuk* elmarad, amelyeket mások e tudományok részének, sőt fundamentumának tekintenek, a maradék annyira „*transposita sunt et perversa*”, hogy az ifjúság szilárd tudást ezekből nem szerezhet, hanem szárnyak nélkül kellene repülnie. A rámizmus téves vélekedései, hibás tanításai ellentmondanak nemcsak a régi és az újabb filozófusok nézeteinek, hanem a gyakorlati tapasztalatoknak is. Nemcsak az iskolásokat, hanem a filozófusok, teológusok minden nemét fenyegeti az a veszély, hogy „*magis audaci et Sophistica garrulitate, quam ratione, et robore veritatis*” fognak érvelni. Ahogyan az előző századokban „*vanis curiosisque quaesitis et altercationibus*” vegyítették az iskolai tanulmányokat, úgy lenne most hibás és haszontalan deformáció a rámizmus bevezetése. A fejedelmeknek a leghatározottabban útját kell ennek állniuk. A rámista delíriumok helyett Arisztotelész, Cicero, Quintilianus, Hermogenész régi írásainál kell megmaradni. Már az új nézetek nélkül is elegendő megbomlás, meghasonlás, pártokra szakadás van. „*Ut enim non foret consultum ac utile, pueris in Schola, Calvini Institutionem, aut alios id genus prolixos libros, plurimas*

mint Caspar Olevianus és Johann Piscator, hamar elkerültek Heidelbergből. A magyar irénikus törekvések számára irányadó professzor, David Pareus⁶¹ (1548–1622) mindvégig antirámista maradt. És noha még a rámistából következetes arisztoteliánussá lett Bartholomaeus Keckermann⁶² (1572–1609) sem tagadhatott meg Ramustól minden filozófiatörténeti érdemet és jelentőséget, ugyanakkor érvelési stratégiájának alapvető összetevője volt, hogy Ramus életművét retorikai és filológiai centrumúnak állította be. Kifogásolta, hogy a klasszikus auctorok szövegeit Ramus bevonta a logika tanításába, a filozófia területén pedig természetesen lényegében kérdőjelezte meg Ramus legitimitását.⁶³ Heidelbergben csakugyan a filológus és humanista Ramus befolyása növekedett

acutas et difficiles materias quaestionesque, quae vel adultis ac doctrinae peritis negotii satis faciunt, complectentes, ponere, ut inde Catechesin, id est, principia summamque Christianae doctrinae perdiscerent: sed econtrario, brevem, simplicem, ac planam epitomen eis praescribi, ac diligenter declarari oportet. [...] Iam vero Dialectice et Rhetorice Rami, non magis germanae, veteris, utilis ac necessariae Dialectices et Rhetorices compendium est: quam Catechesis Concilii Tridentini, aut Jesuitarum, aut alia huius farinae, est epitome verae et Orthodoxae Christianorum doctrinae et religionis.” A sátán hint általuk tudatlanságot. A tanítóknak egyébként is hiba, hogy inkább saját erudíciójukkal tetszelegnek, mint hogy diákjaiknak adnának egyszerű, kézzelfogható, áttekinthető segítséget. Szerencsére van elég rendszerező alapkönyvünk, nem szorulunk a rámisták reformációjára – szögezi le Ursinus. Vö. Christopher J. BURCHILL, „On the Consolation of a Christian Scholar: Zacharias Ursinus (1534–1583) and the Reformation in Heidelberg”, *Journal of Ecclesiastical History* 37 (1986): 565–583; Derk VISSER, „Zacharias Ursinus (1534–1583): Melanchthons Geist im Heidelberger Katechismus”, in *Melanchthon in seinen Schülern*, Hrsg. Heinz SCHEIBLE, Wolfenbütteler Forschungen 73 (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1997), 373–389; MEERHOFF, *Bartholomew Keckermann...*, 173–175.

⁶¹ HELTAI János, „David Pareus magyar kapcsolatai”, in *Tudóslevelek: Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, szerk. HERNER János, Adattár 23 (Szeged: JATE, 1989), 13–76; HELTAI János, „Egy RMK a nagyraktárból (David Pareus: Collegiorum theologicorum... pars altera. Heidelberg 1620)”, in *Interpretációk interpretációja: Tudós bibliothecariusok, tudós elődök*, szerk. ZSUPÁN Edina, Bibliotheca Scientiae et Artis (Budapest: OSZK–Gondolat Kiadó, 2015), 61–69.

⁶² Richard A. MULLER, „Vera Philosophia cum sacra Theologia nusquam pugnat: Keckermann on Philosophy, Theology, and the Problem of Double Truth”, *The Sixteenth Century Journal* 15 (1984): 341–365; Joseph S. FREEDMAN, „The Career and Writings of Bartholomew Keckermann (d. 1609)”, *Proceedings of the American Philosophical Society* 141, 3. sz. (1997): 305–364; RESTÁS Attila, „Keckermann retorikái (Fejezet a magyarországi retorikaoktatás történetéből)”, *Irodalomtörténet* 81 (2000): 477–497; RESTÁS Attila, „Bartholomaei Keckermann Systematis rhetorici Epitome (1617)”, in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, I–II*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás és SZÁRAZ Orsolya (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), I, 55–60; Stefan HESSBRÜGGEN-WALTER, „Thinking about Persons: Loci personarum in Humanist Dialectic between Agricola and Keckermann”, *History and Philosophy of Logic* 38, 1. sz. (2017): 1–23; RESTÁS Attila, „Csanaki Máté Martini-ellenes vitairata Keckermann védelmében (1625)”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor és MOLNÁR Dávid, Convivia Neolatina Hungarica 2 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017), 191–197.

⁶³ MEERHOFF, *Bartholomew Keckermann...*, 186–187. Ennek megfelelően a rámizmus hatásának szórványos nyomait csak az előkészítő osztályokban, a Paedagogiumban sikerült kimutatni. Vö. Joseph S. FREEDMAN, „Ramus and the Use of Ramus at Heidelberg within the Context of Schools and Universities in Central Europe, 1572–1622”, in STROHM, FREEDMAN and SELDERHUIS, *i. m.*, 93–126.

meg a 16. század végére. Az 1580-as években Cicero szónoklatainak számos, rámista módszerrel készített kommentárját jelentették meg a közeli Speyerben, ugyanott, ahol a ramusi tankönyvek tömörített zsebkönyvkiadásait is ismételten kiadták az 1590-es években. A 17. század elejére viszont a humanista Ramusból az egész pfalzi középiskolai oktatásra alapvető hatást gyakorló tekintély lett. Az 1615. évi, teljes szerkezetében is szigorú rámista beosztású *Kurpfälzische Schulordnung* például a retorika oktatásával kapcsolatban azt rögzítette: „Elocutio enim et pronuntiatio hujus artis sunt propria.”⁶⁴ Ebből kiindulva arra kell következtetnünk, hogy noha Heidelbergben filozófiai tekintetben Keckermann hatása érvényesült, a rámizmusnak a gimnáziumi oktatásra való alkalmasságát is kiaknázták. Az egyetem 1622. évi feldúlása előtt Pfalzban megfordult jelentős számú magyarországi hallgató számára tehát adott volt a lehetőség, hogy a ramusi tanokról ilyen értelmű értesülést szerezhessenek. És itt nem feltevések között mozgunk, a hatás bizonyítható. A közvetlenül a város bukása előtt Heidelbergben dolgozó magyar kálvinista tudós, Szenci Molnár Albert 1621-ben latin–magyar, magyar–latin szótárának már a harmadik kiadását rendezte sajtó alá. Ehhez a kiadáshoz egy függelékét csatolt *Syllecta scholastica* címmel, amelyben hét latin nyelvű pedagógiai-didaktikai írást gyűjtött össze. Az utolsó közöttük a fent idézett pfalzi tantervi utasítás. A kiadványban tehát rámista iskolai módszertant is kézbe kaptak a hazai olvasók, mégpedig közvetlenül a kálvinizmus nagy tekintélyű nemzetközi központjából, Pfalzból származó, hivatalos dokumentum formájában.⁶⁵

Szenci Molnár Albertnél (1574–1634) meg is kell állnunk egy pillanatra. A magyarországi késő humanista kultúra kiemelkedő alakja Wittenbergben (1590–1592), Drezdában (1591), Heidelbergben (1592–1593, 1596–1599) és Strasbourganban (1593–1596) tanult a 16. század végén, egyetemi tanulmányai befejeztével azonban csak rövid látogatásra tért haza, majd ismét németországi szellemi központokban írt, fordított, szerkesztett és nyomtatott a magyarországi kálvinizmus szükségleteit kielégíteni kívánó, alapvető fontosságú munkákat. A 17. század első évtizedében Heidelbergben (1600, 1606–1607), Herbornban (1600–1601), Frankfurtban (1601–1602), Ambergben (1602–1603), Altdorfban (1603–1606), Marburgban (1607–1610), Hanauban (1608, 1610–1611) és Oppenheimben (1611–1612) élt. Újabb rövid magyarországi tartózkodás után, 1615-ben tért vissza Oppenheimbe, majd 1619-ben Heidelbergbe költözött, ahol az ostrom után megkínózták és kirabolták. Előbb Hanauba menekült, többször megfordult Németalföldön, rövid utazást tett Angliában, majd a húszas évek közepén végleg hazatelepedett, előbb Kassán, majd haláláig Erdélyben működött. Az őt Németországban elérő sokféle szellemi hatás között, amint már láthattuk, a rámizmust

⁶⁴ Reinhold VORMBAUM Hrsg., *Evangelische Schulordnungen, I–II* (Gütersloh: Bertelsmann, 1860–1863), II, 150.

⁶⁵ Változatlan szöveggel megtalálható ez a függelék a szótár negyedik, már Szenci Molnár halálát követően megjelent kiadásában is. (E kiadás nürnbergi könyvkiadó költségén, frankfurti nyomdában készült, 1644–1645-ben.) A *Kurpfälzische Schulordnung* fent idézett, 19. századi kiadása e kiadás szövegét követi!

sem lehet figyelmen kívül hagyni.⁶⁶ Alább még több egyetemi várossal kapcsolatban hivatkozunk ráimizmusának fontos bizonyosságaira, és ugyanerre lesz szükség akkor, amikor hazai tevékenységének kontextusai kerülnek majd kijelölésre.

Az 1584. évi megalapítása után egyértelműen a kálvinista szellemű herborni főiskola járt az élen a ráimizmus németországi képviselőjében. A herborni alapító tanárok közül Caspar Olevianus (1536–1587) – Ursinus ellenállása dacára – már heidelbergi éveiben ráamista nézeteket vallott, Johann Piscator (1546–1625) pedig részben Olevianus hatására mélyedt el a ráimizmusban. Piscator sorozatban jelentette meg kommentárjaival el látva Ramus számos írását, így dialektikáját és retorikáját Frankfurtban, annál a Wechel cégnél, amely Ramusnak már Párizsban a kiadója volt.⁶⁷ Piscator a retorikából elhagyta a pronuciációt, mert az országról országra különbözik, és a szónoki gyakorlat megfigyeléséből lehet megtanulni. Johann Bisterfeld (†1618), Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) 1591 óta herborni professzorként működő atyja ugyancsak kiadta a ramusi retorikát Siegenben, 1597-ben. A korábban Marburgban, majd Korbachban tevékenykedő Lazarus Schöner matematikaprofesszor 1586-ban érkezett Herbornba, ahol *paedagogiarchaként* a korábbinál szélesebb körben érvényesíthette ráamista pedagógiai reformját. A ráimizmus Herborn szellemi összképének alapvető meghatározója lett. Persze szem előtt kell tartani, hogy a ráimizmus, úgy, mint másutt, a legerősebb németországi ráamista műhelynek tűnő Herbornban is arisztotelianus–melanchthonianus elvekkel ötvöződött. Mindezzel együtt összességében a herborni tudományrendszeren egésze a német egyetemektől markánsan elütő képet mutat. Ha nagyon tömör megfogalmazásra törekszünk, a philippo-ráimizmus kifejezést használhatjuk.⁶⁸ Ezt a szót könyvcímlapon Johannes Bilstenius (Bilstein) használta először 1588-ban, később az e szemléletnek megfelelő grammatikát, retorikát és dialektikát is kidolgozott. Helyénvaló tehát, ha a herborni philippo-ráamista felfogást Bilstenius retorikájával szemléltetem.⁶⁹

Bilstenius már a címlapon jelzi, hogy művét három szerző, Philipp Melanchthon, Omer Talon és Claudius Minoës írásai alapján állította össze. A három név két irányzatot jelöl, hiszen Minoës (Claude Mignault, 1536–1606) Talon retorikájának kom-

⁶⁶ CZEGLE Imre, „Ráamista volt-e Szenci Molnár Albert?”, in *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-rene szánsz*, szerk. CSANDA Sándor és KESERŐ Bálint, Adattár 4 (Szeged: JATE, 1978), 43–48.

⁶⁷ Walter J[ackson] ONG, *Ramus and Talon Inventory: A Short-Title Inventory of the Published Works of Peter Ramus (1515–1572) and of Omer Talon (ca. 1510–1562) in Their Original and in Their Various Altered Forms* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958; Folcroft, PA, The Folcroft Press Inc., 1969); Peter SHARRATT, „Ramus’s Engagement with Aristotle’s Politics: Unfinished Business”, in MEERHOFF and MOISAN, 2005, *i. m.*, 137–184, 140–144.

⁶⁸ FREEDMAN, *Melanchthon’s Opinion...*, 86–87; Riccardo Pozzo, „Ramus’ Metaphysics and Its Criticism by the Helmstedt Aristotelians”, in FEINGOLD, FREEDMAN, ROTHER, *i. m.*, 92–106, 101–102; Erland SELLBERG, *The Influence of Ramism*, in FEINGOLD, FREEDMAN and ROTHER, *i. m.*, 107–126, 111; HOTSON, *i. m.*, 101–105.

⁶⁹ Johannes BILSTENIUS, *Rhetorica; ex Philip. Melanchthone, Audomaro Talaeo, et Claudio Minöe selecta, atque exemplis philosophicis et theologicis illustrata* (Herborn, 1591).

mentátora volt.⁷⁰ Melanchthon és Talon/Ramus⁷¹ egyaránt alapvető befolyással volt Bilsteniusra, retorikai felfogásaikat azonban nem volt könnyű összeegyeztetnie. Mindjárt bevezetésül közli, hogy a retorikának két része van: az *exornatio* és a *pronuntiatio*. Arra a lehetséges ellenvetésre, hogy az invenciót és a diszpozíciót is számba kellene vennie, azt válaszolja, hogy nem lehet minden dolog a retorika tárgya, amiről beszélünk, így a dolgok vizsgálatának két megnevezett módja a dialektika része. Az állítást ismét egy ellenvetés követi: „Quod in oratorum deprehenditur usu esse, id absque dubio in Rhetorica tradendum.”⁷² Az ellenvetés nyomán csakugyan rátér a négy *genus locu*sainak Melanchthon alapján kidolgozott ismertetésére, és csak tizenöt lapsos részletezésük után cáfolja meg az ellenvetést.⁷³ Vagyis elfogadhatónak, tanításra alkalmasnak és célravezetőnek ítéli mindkét álláspontot, és saját kézikönyvét is sikerült annyira fellazítania, hogy majdnem az egynegyede végül is a rámista alapon elutasított műveletek ismertetésével telt meg.

A herborniak a prédikációelméletben is mérlegelték a rámista elvek alkalmazhatóságát. Bernhardus Textor (1560–1602) dillenburgi lelkész és herborni professzor homiletikájának két fejezete is a ramusi módszer prédikációelméletre való kiterjesztésének lehetőségeivel foglalkozott. Az elsőben (*De Rami methodo*)⁷⁴ megállapítja: „Certum est, eos qui doctrinam Petri Rami de methodo recte et solide cognitam et perspectam habent, non opus habere anxia et sollicita cura excogitandi peculiare dispositiones et

⁷⁰ Louis TERREAUX, „Claude Mignault commentateur de la »Rhetorica« d’Omer Talon”, in *Acta conventus neo-Latini Turonensis: Troisième congrès international d’études néo-latines* (Tours: Université François Rabelais, 6–10 septembre 1976), I–II, éd. Jean-Claude MARGOLIN, De Pétrarque à Descartes, 38 (Paris: J. Vrin, 1980), II, 1257–1267; Guido OLDRINI, „The Influence of Ramus’ Method on Historiography and Jurisprudence”, in FEINGOLD, FREEDMAN and ROTHER, *i. m.*, 215–227, 223.

⁷¹ Egy nemrég megfogalmazott hipotézis az 1548-tól kezdve Talon neve alatt sokszor kiadott retorika szerzőségét – összevetve azt Talon saját, még a Ramus-hatás előtt írt és 1545–1548 között négyszer megjelent *Institutiones oratoriae* című művével – egyértelműen és egyedül Ramusnak tulajdonítja: James J. MURPHY, „The Relation between Omer Talon’s *Institutiones oratoriae* (1545) and the *Rhetorica* (1548) Attributed to Him”, in MEERHOFF and MOISAN, 1997, *i. m.*, 37–52. A szerzőség körüli korábbi álláspontok: Peter SHARRATT, „Recent Work on Peter Ramus (1970–1986)”, *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 5 (1987): 7–58, 23.

⁷² BILSTENIUS, *i. m.*, 5–7.

⁷³ „*Propositio superioris argumenti a veritate abludit. Nam in usu quidem oratorum est quoque Grammatica, Dialectica, Ethica, Iurisprudencia: quae tamen artes in Rhetorica non sunt commiscendae. Ergo non omne illud, quod in oratorum existit usu, in Rhetorica est tradendum: sed quod natura ad eam germane spectat. Genera causarum possunt ad methodum Dialectices referri. Nam ibi docetur, quomodo generaliora praecedant, specialiora sequantur. [...] Verum quum utriusque Rhetorica, Philippi Melanchthonis, et Audomari Talaei hodie celebretur: iudicant summi doctores, studiosos adolescentes optime suis consulere studiis, si utriusque praecepta didicerint.*” Uo., 22–23.

⁷⁴ Bernhardus TEXTOR, *Pandectae Sacrarum Concionum in tria volumina digestarum, I, Observationes generales de ministrorum et auditorum officio, ante, inter et post conciones; Conciones ad festos Christianorum dies rite celebrandos parascuasticae; II, Concionum dispositiones quae in solennitatibus Christianorum stas, praecipue vero diebus Dominicis, haberi et audiri possunt; III, Pro discrimine et varietate solennitatum Christianarum liberarum subjunguntur conciones* (Herbornae Nassoviorum, 1599), 27–31.

methodos concionum. Videbunt enim clarissime, doctrinam de methodo communem, optime convenire ut aliis artibus omnibus, ita quoque rebus theologicis.” Amit, hogy mindenki előtt ismeretessé tegyen, Textor röviden kivonatolja a teológia számára fontosabb módszertani alapelveket, a részletek dolgában pedig Fennerus, Polanus, Vorstius és Martinius műveikhez igazít.⁷⁵ A felmerülő kérdésre, hogy vajon mindig ugyanazzal a módszerrel készüljön-e a *concio*, „*in genere*” igennel felel, minthogy a hallgatóságnak is javára szolgál, ha megszokja a prédikáció alapvető logikáját (*textus, doctrinae, utilitas, vis et effectus, applicationes*); „*in specie*” azonban nemmel, minthogy a prédikációnak természetesen az alkalomhoz kell illenie. A következő fejezet tárgya, *Quomodo universalis doctrina methodi Rameae applicari in concionibus possit: ubi in specie de exordio et epilogo concionum*.⁷⁶ Világosan látja ugyanis, hogy a két megnevezett beszédrész egyáltalán nem következik a prédikáció azon tartalmi elemeiből, amelyek a megvilágítani kívánt tárggyal adekvátak kellett legyenek. A kétes helyzetben éppolyan megengedő álláspontot kínál, mint Bilstenius a maga retorikai problémájára: „*Exordia et epilogi vel non sunt adhibenda: vel sunt adhibenda: pro iudicio et discretionem ministri*.” Külön-külön ellátja tanácsokkal mindkét álláspont híveit, a szónoki beszédrészeket megtartóknak például a *captatio benevolentiae*, a *docilitas*, az *attentio* stb. hagyományos toposzait ajánlja. Johann Heinrich Alsted (1588–1638) folytatta az e tárgyú kísérletezést.⁷⁷

⁷⁵ A ráizmus és a puritanizmus ügyének is elkötelezett – Harvey-tanítvány és Cartwright-követő – Dudley Fenner (1558 k.–1587 k.) a ramusi retorikát és logikát egyaránt feldolgozó angol nyelvű összefoglalásának a 16. században csak németalföldi kiadásai voltak, négy névtelen edíció 1584-ben, az ötödik, a szerzőt első ízben megnevező pedig már Fenner halála után, 1588-ban. Vö. HOWELL, *i. m.*, 255–256; Stephen COLLINS, „Dudley Fenner (1558?–1587?)”, in *British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: First Series*, ed. Edward A. MALONE, Dictionary of Literary Biography 236 (Detroit etc.: A Bruccoli Clark Layman Book–The Gale Group, 2001), 117–125. A bázeli Amandus Polanus von Polansdorf (1561–1610) – mesterét és apósát, Johann Jakob Grynaeust (1540–1617) követő – *De concionum sacrarum methodo institutióját* (1604) is használták Herbornban: Gerhard MENK, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660): Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Kalvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*, Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Nassau, 30 (Wiesbaden: Selbstverlag der Historischen Kommission für Nassau, 1981), 256–257. Polanus lelkészi-hermeneutikai segédkönyve még: Amandi POLANI A POLANSDORF, *De ratione legendi cum fructu auctores, imprimis sacros: et dignoscendi in illis proposita, themata et argumenta tractatus. Cui adiuncta est analysis logica et exegesis theologica Psalmorum tredecim* (Basel, 1603); a szerzőről: Robert LETHAM, „Amandus Polanus: A Neglected Theologian?”, *The Sixteenth Century Journal* 21 (1990): 463–476; magyarországi kapcsolatairól: *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, közreadja SZABÓ András, Adattár 22 (Szeged: JÁTE, 1989), passim. Conradus Vorstius (1569–1622) herborni és heidelbergi tanulmányok után 1596-tól steinfurti professzor. Matthias Martinius (1572–1630) 1596-tól Herbornban, majd rövid lelkészkedés után, 1610-től Brémában tanított. Herborni tanítványai közé tartozott Alsted és Szenci Molnár is.

⁷⁶ TEXTOR, *i. m.*, 31–36.

⁷⁷ Oratoriájának (*Orator, sex libris informatus*, Herborn, 1612, 1616³) utolsó könyvében a *rhetorica ecclesiasticá*t tárgyalta. A *Methodus SS. Theologiae* című munkában is vizsgálta a kérdést; a hat könyvre osztott változatban (Offenbach, 1611; Hannover, 1619, 1634) az ötödik, a nyolckönyves változatban (Frankfurt, 1614, 1615; Hannover, 1623; *Compendium theologicum* címmel: Hannover, 1624) a hetedik könyv viselte a *Prophetica, ubi rhetorica et biographia ecclesiastica* címet. Ez a könyv – mindkét változat záróegységével, a *Theologia acroamaticával* együtt – *Theologia prophetica* címmel külön is megjelent (Hannover, 1622). A nagy szintézis, az *Encyclopaedia* (Herborn, 1630) e korábbi, oratoriai és

A herborni a rámizmussal kapcsolatba hozható első olyan németországi főiskola, amelynek némi magyarországi és erdélyi hatásával számolhatunk a 16–17. század fordulóján.⁷⁸ Az itt tanuló magyar diákok száma csekély volt ugyan, ám közöttük jelentős író- és lelkészegyeniségek fordultak elő.⁷⁹ Legjelentősebb magyarországi diákja Szenci Molnár Albert volt. Szenci Molnár lefordítani tervezte Johann Piscator Bibliáját, mielőtt Károlyi Gáspár korábbi magyar Biblia-fordításának újrakiadása mellett döntött,⁸⁰ a *Syllecta scholastica*-ba beválogatta Bilstenius egy pedagógiai munkáját,⁸¹ és Textorral is személyes ismeretségben volt.⁸² A herborniak igazán jelentős magyarországi hatásának, az általuk közvetített rámizmus a magyarországi közléselemélet körébe való rendszerelvű integrálásának az ideje azonban csak még két évtizeddel később jött el, és nem a Németországban tanuló magyar diákoknak, hanem az Erdélybe hívott német professzoroknak volt köszönhető.

A marburgi rámizmusra Hieronymus Treutler (1565–1607) erősített rá. A Strasbourgban képzett Treutler előbb a herborni főiskola retorikaprofesszoraként működött, majd 1591-től Marburgban tanított. Herbornból Marburgba erős rámista hatást is magával hozott.⁸³ Retorikaelméleti műve még vizsgálatra vár.⁸⁴ A marburgi eszmei

homiletikai tárgyú írásait is felölelte; a kilencedik könyv tárgya az oratoria, a teológiát tárgyaló 25. könyv 6. *sectiója* pedig a *propheticáról* szól.

⁷⁸ MENK, *i. m.*, 306–311.

⁷⁹ HELLEBRANT Árpád, „Adalék a külföldi iskolázás történetéhez a XVII. században”, *Századok* 17 (1883): 154–155; SZÖGI, *i. m.*, 139; Ferenc POSTMA, „Einige gedruckte Spuren der Peregrinatio Hungarica aus Herborn – Die Übungsdisputationen von Georgius P. Onadi und Petrus B. Pécsvárad (1620)”, in *Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit (Budapest: OSZK, 2003), 245–256.

⁸⁰ P. VÁSÁRHELYI Judit, „Szenci Molnár Albert bibliakiadásának háttere”, in *A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai* (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.), I–III, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit és SÁRKÖZY Péter (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998), II, 723–730; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vízolyi Biblia új kiadásai*, *Historia Litteraria* 21 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2006), 24–34.

⁸¹ IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, *Humanizmus és Reformáció* 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 173–175.

⁸² Naplóbejegyzései 1600–1601. évi herborni tanulmányairól: SZENCI MOLNÁR *Naplója*, *i. m.*, 74–76, 138–141.

⁸³ Heinrich HERMELINK und Siegfried August KAEHLER, *Die Philipps-Universität zu Marburg 1527–1927* (Marburg: N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung [G. Braun], 1927; reprint: N. G. Elwert Verlag, 1977), 209; Christoph STROHM, „Theology and Zeitgeist: The Triumph of the Method of Peter Ramus at the Beginning of the Modern Age”, in MEERHOFF and MOISAN, 2005, *i. m.*, 185–211, 197. Ugyanakkor Keckermann-nal is kapcsolatban állt. Vö. MEERHOFF, *Bartholomew Keckermann...*, 179. Magyar fülben azért cseng ismerősen Treutler neve, mert Johannes Ferinarius melanchthoniánus paedagogiarcha, történelem- és poétikaprofesszor veje volt, Szenci Molnár Albert pedig 1611-ben a professzor másik, megözvegyült leányát vette feleségül. Sógorok azért nem lehettek, mert Treutler már előbb, 1607-ben meghalt.

⁸⁴ Marburgi beköszöntő beszédében nincs nyoma rámizmusnak: Hieronymus TREUTLER, *De eloquentiae laudibus, ejusque contra quosdam defensione oratio. In illustris Academiae Marpurgensis consensu publico ab eodem recitata, cum auspicaretur professionem oratoriam Cal. Iunii Anno Mdxix [1591]. Addita est De origine, fine et usu strenarum, quae anno ineunte ab amicis invicem mittuntur, oratio eodem auctore,*

mozgásokat jóval nagyobb intenzitással és hosszabb távon határozta meg id. Rudolf Goclenius (1547–1628) működése. Goclenius – korábban a korbachi és a kasseli városi iskola rektora – filozófiai állásfoglalásai szintén markáns rávista jegyeket mutatnak.⁸⁵ 1596-ban kiadott *Problemata rhetoricája* például felteszi azt a kérdést, hogy az invenció és a diszpozíció a retorika részei-e, a válasz pedig: nem, ezek a dialektika részei. A retorika lényegi része az elokúció.⁸⁶ Ennek az állásfoglalásnak megfelelően a további problémák már mind az elokúció köréből kerülnek ki. A könyv mégsem stilisztikai útmutató, hanem leginkább dogmatikai és exegetikai kézikönyvnek nevezhető: a filozófus Goclenius számára ugyanis a tropikus kifejezést illető kérdések egytől egyig teológiai állásfoglalásokat alapoznak meg.⁸⁷ Egy 1598-ban kinyomtatott, Goclenius által elnökölt marburgi filozófiai disputációban szintén egyértelműen rávista az állásfoglalás: a retorikának csak két része van.⁸⁸ 1599-ben a ramusi retorika a hesseni Lichben megjelent kiadását Goclenius és Schöner közösen rendezte sajtó alá és látta el kommentárral.

Az 1605. évi „Verbesserungspunkte” után, vagyis a kálvinista pályára áttért marburgi egyetemen a rávista pozíciók tovább erősödtek. A kasseli Mauritium tanárai közül többen itt folytatták pályájukat. Goclenius továbbra is meghatározó professzor maradt, és hosszú időn át jó személyes kapcsolatban állott Szenci Molnárral, aki 1607-től egy ideig maga is Marburgban telepedett le. Szenci Molnár orientáló és szervező munkájának köszönhető, hogy a marburgi egyetemen mintegy félszáz ma-

Cal. Jan. 1592 recitata a Servatio Keuchenio Juliacensi (Marburg, 1592). A még Herbornban előadott, de már Marburgban megjelentetett szónoki gyakorlatai a főúri nevelésben megkívánt műveltséganyag kiterjedésének mértékével foglalkoznak: Hieronymus TREUTLER, *Exercitium eloquentiae de studio literarum, quatenus futuro principi sit tum necessarium, tum utile. Tractatum quinque subalternis orationibus, quas in illustris scholae Herbornensis consensu publico recitabant quinque illustres ac generosi comites, partim Hanovii, partim Bentheimii* (Marburg, 1591). E mű alapján a közelmúltban sikerült felismerni, hogy a rávista orientációjú Treutler politikaelméleti olvasmányai Bodin-követőnek mutatkozik: KECSKEMÉTI, *A böcsületre kihaladott...*, 96–97. Retorikáját csak majdnem egy évtizeddel retorikatanári működését követően nyomtatták ki először: Hieronymus TREUTLER, *In oratoriam isagoge, sive Thesaurus eloquentiae, in frequentissima ejusdem oratoriae studiosorum corona publice propositus ac dictatus, nunc vero in eorum gratiam et utilitatem primum prodians* (Lichae, 1602).

⁸⁵ HERMELINK und KAEHLER, *i. m.*, 211–212; Kristian JENSEN, „Protestant Rivalry: Metaphysics and Rhetoric in Germany c. 1590–1620”, *Journal of Ecclesiastical History* 41 (1990): 24–43, 31–35; FREEDMAN, *The Diffusion...*, 103, 120–122; JARDINE et SEGONDS, *i. m.*, 256; HOTSON, *i. m.*, 230–231.

⁸⁶ Rodolphus GOCLENIUS, *Problemata rhetorica*, in Nundinis Francofurtensibus [Frankfurt am Main], 1596.

⁸⁷ Állandóan visszatér a kérdések alapszerkezete: trópusként vagy betű szerint kell-e értenünk ezt vagy azt a bibliai megfogalmazást vagy dogmatikai alaptételt. Így például majdnem hatvanlapos, részletes teológiai magyarázat világítja meg azt a kérdést, hogy trópusként értendő-e a „Deus est homo” kijelentés; *uo.*, 139–196. Hasonlóképpen a 63. kérdés azt tárgyalja, „*Tropicaene sint an propriae locutiones Christi: Ego sum vitis vera: Ego sum panis ille verus seu vero coelestis: et haec Joh. Baptistae: Christus est agnus ille seu verus Agnus Dei, qui tollit peccata mundi?*”; *uo.*, 220–223. A 78. kérdés: „*An tropice dictum sit, Homo iustificatur fide?*”

⁸⁸ „*Quod autem Cicero et Quintilianus Rhetoricam fecerunt quinque partitam, non artis ipsius naturam, sed oratorem usumque respexerunt. Nam Orator, non Oratoria, argumenta invenit, inventa disponit...*” *stb. Disputatio philosophica de discrimine dialectices et rhetorices...*, sub umbone excellentissimi philosophi Dn. M. Rodolphi GOCLENI, Marburgi Cattorum, 1598.

gyar diák folytatott tanulmányokat a 17. század első negyedében (vagyis mindaddig, amíg az egyetem kálvinista kézben maradt),⁸⁹ és ugyancsak az ő közbenjárásával került jó személyes kapcsolatba Gocleniusszal több magyar fiatalember (Filiczky János, Laskai Csókás Péter, Pataki Füsüs János, Pécseli Király Imre, Vári Miklós). E kapcsolatok és hatások miatt a marburgi rámizmus az első olyan németországi forrásnak nevezhető, amely tömegesebb recepciót tett lehetővé Magyarországon. Jól jelzi ezt, hogy a magyar nyelv első teljes nyelvtana, Szenci Molnár Marburgban kidolgozott és Móric tartománygróf azonos nevű fiának ajánlott, latin nyelvű *Nova grammatica Ungaricája* (1610) a hesseni iskolák számára előírt latin nyelvtan rámista módszerét követte, amint azt a szerző sem mulasztotta el hangsúlyozni az előszóban.⁹⁰ A nyelvtudomány történeti kutatása igazolta, hogy Szenci Molnár nyelvtana csakugyan ramusi alapokon nyugszik, elsőként vezetve be például Ramus ortográfiai újításai közül a *jod* és a *vau*, vagyis a *j* és a *v* betű alkalmazását, amelyeket a korban éppenséggel rámista betűknek hívtak.⁹¹ A Hanauban kinyomtatott könyv Magyarországra eljuttatott példányai jelentős hatással voltak a hazai grammatikai gondolkodásra. A kálvinista szerző grammatikája átlépte a felekezeti határokat is: Rátkai György nagyszombati református lelkészről – amint 1611. februári levelében beszámolt róla – még a katolikus Forgách Ferenc esztergomi érsek és későbbi utóda, Pázmány Péter is kölcsönkérte e nyelvtant, és csodálva dicsérték, „csak a Ramus-féle módszer nem tetszett nekik”.⁹²

Az 1609–1612 között Heidelbergben tanuló Pécseli Király Imre (1590 k.–1641 k.) latin nyelvű retorikai kézikönyvet jelentetett meg 1612-ben Oppenheimben.⁹³ A szerzőt üdvözlő versek élén „Rudolphus Goclenius senior, antecessor philosophiae primarius,

⁸⁹ SZÖGI, *i. m.*, 213–215.

⁹⁰ *Régi magyar költők tára: XVII. század, 6, Szenci Molnár Albert költői művei*, kiad. STOLL Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 478.

⁹¹ BALÁZS János, „Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány”, in CSANDA és KESERŰ, *i. m.*, 67–74, 72–73; MOLLAY Károly, *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*, Nyelvészeti Tanulmányok 23 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 330–332, 551–554; VLADÁR Zsuzsa, „Szenci Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai”, in *Dictionarium 1604., i. m.*, 208–233.

⁹² Déri Tibor fordítása; SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, kiad. VÁSÁRHELYI Judit, bev. TOLNAI Gábor (Budapest: Magvető Kiadó, 1976), 616. Az eredeti: „...*nisi methodus Ramea ipsis displicuit*”. SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad., bev. DÉZSI Lajos (Budapest: MTA, 1898), 366.

⁹³ A könyvnek 1639-ben már a harmadik kiadása látott napvilágot Nürnbergben: PÉCESELI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo*, Oppenheim, 1612 (RMK III, 1112); [1612–1639?] (példánya ma nem ismert); Nürnberg, 1639³ (RMK III, 1551). Az ajánlás és az előszó modern kiadása az 1639. évi kiadásból készült: *Régi magyar költők tára: XVII. század, 2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 261–265. Vö. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti Füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 14–22; IMRE Mihály, „Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig”, in *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, ford. BARTA Gábor, CZÁR Csaba János, CZEGLÉDI Sándor, JÁNOS István, JÁVOR György, KÁLNAY Beatrix, KÁPLÁR Edit, LÁZÁR István Dávid, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, RESTÁS Attila, SZALAI Zsuzsanna, TÓTH Orsolya és TÓTH Szilvia, Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi Kortársaink 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 399–452, 445–448.

et nunc rector Academiae Marpurgensis” verse áll, amelyet „in Emerici sui gratiam faciebat”. Noha arról nem tudunk, hogy Pécseli Király Marburgban is megfordult volna,⁹⁴ Goclenius szívélyes hangú üdvözlőverséből akár arra is következtethetnénk, hogy Pécseli Király retorikai kézikönyve a legteljesebb összhangban áll a marburgi rektor retorikai nézeteivel. Ez azonban egyáltalán nincs így. Pécseli Király retorikájában nyoma sincs a ráimizmusnak: Arisztotelészt, Cicerót és Quintilianust már a címlapon megnevező, a hagyományos ötrészes beosztást követő és azon belül is az invenciót preferáló kézikönyv az övé. Gocleniusnak azonban akkor sem lett volna oka megtagadni a szívélyes üdvözlést, ha történetesen alaposabban megismerkedik Pécseli Király retorikájával. Még a legelszántabb rámista környezetben is helye volt a rétor teoretikus szempontjai helyett az orátor praktikus szükségleteiből kiinduló szónoki kézikönyvnek, legfeljebb azt retorika helyett az oratoria névvel illették. Ráadásul Pécseli Királyé olyan oratoria, amely számos ponton a Gocleniuséval tökéletesen összeegyeztethető alapelveket fogalmaz meg.⁹⁵

A lutheránus professzorok között kényszerült elhagyni a kálvinistává váló Marburgot Conradus Dietericus (Konrad Dieterich, 1575–1639). A giesseni paedagogium professzora lett, itt készültek bővebb és rövidebb kidolgozásban is ismert dialektikai, retorikai és oratoriai kézikönyvei, az 1720-as évekig számos kiadásban megjelent könyvsikerek Németország lutheránus részein. A dialektikai és a retorikai kézikönyv felépítése egyértelműen rámista elveket tükröz, amelyeknek tehát a szerző még Marburgban oly mértékben a hatásuk alá került, hogy új állomáshelyén is a legalkalmasabb felfogásnak tekintette őket.⁹⁶ Dietericusnak ezek a művei a legkorábbiak, amelyeket a németországi rámista tankönyvirodalomból Magyarországon használatba vettek, és helyi kiadásokban is megjelentettek. Erre azonban csak néhány évtizeddel később került sor, akkor, amikorra már más rámista kiadványok is napvilágot láttak Magyarországon és Erdélyben, és a ráimizmus hazai oktatása is megkezdődött.

Rámista hatások Németalföldről és Angliából

A magyarországi kálvinista értelmiség korai németalföldi kapcsolatkeresésének fontos dokumentuma Újfalvi Imre (Szilvásújfalvi Anderko Imre, 1570 e.–1616) *album amicorum*a. A wittenbergi magyar diákegyesület seniora⁹⁷ 1595-ben fejezte be egyetemi tanulmányait, és bő fél éves európai tanulmányutat tett, felkeresve többek között Heidelberget, Utrechtet, Leident, Londont, Cambridge-et, Oxfordot, Genfét és Strasbourgot. Németalföldön Ramus több tanítványa és követője bejegyzett az emlékkönyvébe,

⁹⁴ Jogos feltételezés, hogy Gocleniusszal az épp Marburgból és épp csak a Biblia kinyomtatásának idejére Heidelbergben át Oppenheimbe átköltözött Szenci Molnár ismertethette össze Pécseli Királyt: JENEI, KLANICZAY, KOVÁCS és STOLL 1962, *i. m.*, 252.

⁹⁵ KECSKEMÉTI GÁBOR, „Pécseli Király Imre retorikája és Szenci Molnár Albert”, in *Dictionarium 1604.*, *i. m.*, 261–291.

⁹⁶ HOTSON, *i. m.*, 95–97.

⁹⁷ SZABÓ A. 2017a, *i. m.*, 278–279.

így Johannes Heurnius (Jan van Heurn, 1543–1601), Rudolph Snellius (Rudolf Snel van Royen, 1546–1613) és az utóbbi neveltje, Jacobus Arminius (Jakob Harmenszoon, 1560–1609).⁹⁸ Angliai tartózkodását is felhasználta a rámista hatás alatt álló cambridge-i tudósokkal való kapcsolatfelvételre, Oxfordban pedig többek között John Rainoldsszal (1549–1607) találkozott.⁹⁹ Tudott dolog, hogy Rainolds jól ismerte a rámista felfogást, noha az Arisztotelész retorikáját kommentáló előadásaival kapcsolatban nemrég arra figyelmeztettek, hogy Ramus módszertani bizonyossága helyett Vives szkeptikusabb, probabilista nézetei erősebben hatottak rá.¹⁰⁰ Hazatérte után Újfalvi a debreceni iskolában kezdett tanítani, ahol pedagógiai reformterveket fogalmazott meg a legelső osztály oktatásával kapcsolatban. Latin nyelvű irata két alkalommal is említi Ramus ortográfiai elveit.¹⁰¹ A szakirodalomban felvetődött, hogy a magyar fiatalemberre hatottak az épp az amszterdami triviális iskola reformjával foglalkozó Arminius Ramust közvetítő elképzelései,¹⁰² ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ezek az új hatások a németországi évek során megszerzett philippo-rámista tapasztalataiba ágyazódtak be.¹⁰³ Később, már a lelkészi pályán olyan püspökellenes felfogást kezdett hangoztatni Újfalvi, amely az 1570 körül a saját hugenotta egyházában ellenzéki helyzetbe került Ramus egyház-kormányzati elveire emlékeztet.¹⁰⁴ A tiszántúli egyházkerület püspöke, Hodászi Pap Lukács (1555–1613) keményen fellépett e nézetek ellen, Újfalvit megfosztották palástjától és bebörtönözték.¹⁰⁵

⁹⁸ KESERŰ Bálint, „Újfalvi Imre és az európai »későhumanista ellenzék«, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 9 (1969): 3–46, 19–43. A németalföldi rámizmusról: Theo VERBEEK, „Notes on Ramism in the Netherlands”, in FEINGOLD, FREEDMAN and ROTHER 2001, *i. m.*, 38–53; HOTSON, *i. m.*, 21–22 (a rámizmus a Németalföldön epizodikus jelenség, a dordrechi zsinat után csak néhány elszigetelt központban van jelentősége; Franeker hatása is erősebb a kálvinizmus határvidékein, mint a németalföldi egyetemi világban).

⁹⁹ GÖMÖRI György, „Újfalvi Imre angliai kapcsolatairól”, in GÖMÖRI György, *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Irodalomtörténeti Füzetek 118 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 30–38, 34–35.

¹⁰⁰ Mordechai FEINGOLD and Lawrence D. GREEN, „John Rainolds (1549–1607)”, in *British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: Second Series*, 249–259; vö. Lawrence D. GREEN, „Aristotle’s Rhetoric Made Methodical”, in MEERHOFF and MOISAN, 1997, *i. m.*, 135–173, 147–155; FEINGOLD, *English Ramism...*, 142–143. Vives probabilizmusáról: Martin ELSKY, „Reorganizing the Encyclopaedia: Vives and Ramus on Aristotle and the Scholastics”, in *The Renaissance*, ed. Glyn P. NORTON, The Cambridge History of Literary Criticism 3 (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 402–408.

¹⁰¹ MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Humanizmus és Reformáció 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 203–217, 209, 211. A szöveg szemelvényes fordítása, a Ramusra hivatkozó helyek nélkül: NAGY KÁLOZI Balázs, „Szilvásújfalvi Imre pedagógiai intelmei”, in *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, *i. m.*, 877–887.

¹⁰² KESERŰ, *Újfalvi Imre...*, 29, 35, 38.

¹⁰³ ÁCS Pál, „Újfalvi Imre: Keresztyéni énekek”, in ÚJFALVI Imre, *Keresztyéni énekek* (Debrecen, 1602) (RMK I, 376–377 – RMNy 886), hasonmás kiadás, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. ÁCS Pál (Budapest: Balassi Kiadó, 2004) (BHA, 38), kísérő tanulmány, 54.

¹⁰⁴ KESERŰ, *Újfalvi Imre...*, 41–42.

¹⁰⁵ KESERŰ Bálint, „Az Újfalvi-per jegyzőkönyve”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 10–11 (1971): 53–58; Bálint KESERŰ, „Der Fall Imre Újfalvi: Die reformierte Opposition in Ostungarn und die Melanchthon-Anhänger in Sachsen”, in KÜHLMANN und SCHINDLING, *i. m.*, 185–197.

A 17. századi magyarországi rámizmusra Guilielmus Amesius (William Ames, 1576–1633) volt a legnagyobb hatással. Ames a rámizmustól mélyen áthatott William Perkins (1558–1602) tanítványa volt.¹⁰⁶ A Cambridge-ből 1610-ben puritán nézetei miatt távozásra kényszerült és utána a Németalföldön élő Ames 1622-ben lett franekeri teológiai professzor, majd halála évéig, 1633-ig ezen az egyetemen oktatott. Egész életművét mélyen átjáró rámista gondolkodásával Franekert a németalföldi rámizmus szellemi központjává alakította. Itt jelent meg a még Leidenben kezdett *Medulla theologica* (1623, átdolgozva 1627), itt készült a *De conscientia* (1630), valamint számos filozófiai írás, így a *Technometria* (1631) és a *Demonstratio logicae verae* (1632), kivétel nélkül a rámista gondolkodás és rendszerezés reprezentatív alkotásai.¹⁰⁷ Ames franekeri tevékenységének kezdete egybeesett azzal az időponttal, amikor a heidelbergi egyetem pusztulása miatt a magyarországi kálvinista fiatalembereknek új, a harmincéves háború hadszíntereitől távolabb eső tanulmányi központokat kellett keresniük. Odera-Frankfurt és Leiden mellett Franeker vált a leglátogatottabb célpontjukká. Az 1585-ben alapított intézményben – egyetlen 1597. évi adat után – 1623-ban kezdődött el a magyarországi beiratkozások áradata.¹⁰⁸ 1624-ben Szenci Molnár is felkereste.¹⁰⁹ Ames professzorsága idején 94 magyar diák tanult itt, és közülük 34 tartott összesen 112 disputációt a vezetésével. Már 1624–25-ben 26 magyar teológushallgató olyan disputát állt ki, amelyeknek szövege bekerült a *Bellarminus enervatus* című gyűjtemény első két kötetébe (1625), a 3–4. kötetben (1626) pedig újabb 27 olyan dolgozat található, amelyet magyar diák védett.¹¹⁰ Ezek a magyar diákok természetesen nemcsak Ames puritán teológiai, hanem rámista filozófiai nézeteinek is a hatása alá kerültek. Az 1620-as évektől, a rámizmus magyarországi és erdélyi iskolákban való meghonosodásával, rámista tankönyvek és egyéb szakkönyvek helyi megjelenítésével folytatódó történet során mindenekelőtt Ames a rámizmus hatásával szorosan összekapcsolódó filozófiai és kommunikációelméleti nézeteinek magyarországi recepcióját lesz szükséges ismertetni, teológiai nézeteinek hatása nem tárgyalható egészében e keretek között.¹¹¹

¹⁰⁶ Donald K. McKIM, „The Functions of Ramism in William Perkins’ Theology”, *The Sixteenth Century Journal* 16, 4. sz. (1985): 503–517.

¹⁰⁷ Jameela LARES, „William Ames (1576–1633)”, in *British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: Second Series, i. m.*, 3–13.

¹⁰⁸ BOZZAY Réka és LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 15 (Budapest: ELTE Levéltára, 2007), 41.

¹⁰⁹ GÖMÖRI György, „Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben”, *Magyar Könyvszemle* 95 (1979): 372–378, 377.

¹¹⁰ CZEGLE Imre, „Amesius korai magyar tanítványai: Ismeretlen franekeri disputációk 1624–1625-ből”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 10–11 (1971): 107–123; KOLTAY Klára, „Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig”, *Studia Litteraria* 28 (1991): 99–114, 101.

¹¹¹ Az utóbbiról: James Calvin DAVIS, „William Ames’s Calvinist Ambiguity over Freedom of Conscience”, *Journal of Religious Ethics* 33, 2. sz. (2005): 335–355; Graeme MURDOCK, *Calvinism on the Frontier 1600–1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford Historical Monographs (Oxford: Clarendon Press, 2000), 150–151.